

म. ग्रं. सं. ठाणे
 विषय किरको
 सं. नं. २६६

आणे.
 योगी पुस्तकमाला.

१८९१

०७

गद्यपद्यार्थबोध

भाग ४ था.

अथवा

मराठी चवथ्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे
 अर्थ व कवितांचे मानवय स्पष्टीकरण.
 (संपादनसहित.)

मराठी चवथ्या इयत्तेकरिता

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
किरको
२६६
 ग्रहालय क्रमांक
६९

लेखक _____

सन
१८९१

पुस्तकाचे नांव गद्यपद्यार्थबोध
किरको

सन १८९१

या पुस्तकामधील सर्व प्रकारचे हक्क मालकाने आपल्या
 कडे राखिले आहेत।

पोतदाराचा बुकडिपो.

पोतदारांची शालोपयोगी पुस्तकमाला.

	आ.पै.		आ.पै.
अंकगणित आ० १५ वी	६ ०	क्रंड पांटीतलि शब्दार्थ	
मोडीवाचनसार भाग १ ला.	३ ०	फ्रेजिससह	४ ०
मोडीवाचनसार भाग २ रा.	३ ०	हॉ० इं० ति० पु० शब्दार्थ	
मोडीवाचनसार भाग ३ रा	५ ०	फ्रेजिससह	१० ०
मोडीवाचनसार भाग ४ था	७ ०	A Glossary of	
मुंबई इलाख्याचें सं० वर्णन	० ९	Sandford and	
हिंदुस्थानचें सं० वर्णन	१ ०	Merton... ..	8 0
एशिया व यूरोप खंडांचें		रॉयलप्रायमर पुस्तकाचें	
संक्षिप्त वर्णन	१ ०	सार्थस्पष्टीकरण	२ ०
आफ्रिका व अमेरिका खं-		रॉयलरीडर नंबर १ चे	
डांचें संक्षिप्त वर्णन ...	१ ६	शब्दार्थ फ्रेजिससह...	२ ३
महाराष्ट्रदेशाच्या इतिहा-		रॉयलरीडर नंबर २ चे	
साचें संक्षिप्त वर्णन ...	१ ६	शब्दार्थ फ्रेजिससह...	३ ६
हिंदुस्थानचा सं० इतिहास		रॉयलरीडर नंबर ३ चे	
(इतिहाससार) ...	२ ६	शब्दार्थ फ्रेजिससह...	४ ६
चित्रबोध भाग १ ला,		रॉयलरीडर नंबर ४ चे	
पृष्ठे ५२, चित्रे १८६		शब्दार्थ फ्रेजिससह ...	६ ०
कायम उशांनीं छापलेला	१ ०	सिक्कल दु रॉयलरीडर नंबर	
चित्रबोध भाग २ रा ...	१ ०	१ चे शब्दार्थ	२ ६
बालज्ञानसुधा (धुळाक्षर)	१ ६	सिक्कल दु रॉयलरीडर नंबर	
गद्यपद्यार्थबोध भाग		२ चे शब्दार्थ	३ ६
१ ला व दुसरा (एकत्र)	२ ०	सि० दु रॉय० नं० ३ चे	
गद्यपद्यार्थबोध भाग ३ रा	३ ०	श० फ्रेजिससह	४ ६
गद्यपद्यार्थबोध भाग ४ था	४ ०	सि० दु रॉ० नं० ४ चे श०	
गद्यपद्यार्थबोध भाग ५ वा	८ ०	फ्रेजिससह	५ ०
हॉ० इं० प० पु० फक्त		मोडी १ व्या पु० श० व	
शब्दार्थसंग्रह	१ ०	कवितान्वयार्थ	१ ०
हॉ० इं० प० पु० श० व		मोडी २ व्या पु० श० व	
भाषांतर टीपांसह ...	२ ६	कवितान्वयार्थ... ..	१ ०
हॉ० इं० दु० पु० शब्दार्थ		मोडी ३ व्या पु० श० व	
फ्रेजिससह	२ ६	कवितान्वयार्थ	१ ६
हॉ० इं० सेकंड बुक से-		A Hand-Book for	
		young Students	0 9

	आ. पै.
सर्व चालीचीं कोष्टकें ... ०	९
हिंदु० सं० भूगोल पत्रक... ०	९
मार्क मांडण्याचे पुस्तक. ०	६
लेखनदीपिका १	०
बाल० जोडाक्षरविचार... १	०
म० शब्दवधातुरूपावलि... १	६

पोतदारांची नीतिपर व

करुणाराघव—हे संस्कृत उत्तर-
रामचरिताच्या आधारानें
लिहिलेले आहे. किं. १ रुपया.
ललितवत्सराज—(पूर्वार्ध)—हे
संस्कृत रत्नावलीच्या आधा-
रानें लिहिलेले किं. ८ आणे.
ललितवत्सराज (उत्तरार्ध)—
हे संस्कृत प्रियदर्शिकेच्या आ-
धारानें लिहिलेले. किं. ८ आणे.
चारुदत्त आणि वसंतसेना—
हे सं० मृच्छकटिकाच्या
आधारानें लिहिलेले. किं. १ रु.
प्रणायमाधव—हे संस्कृत माल-
तीमाधवाचे आधारानें लिहि-
लेले आहे. किं. १ रुपया.
आर्यचाणक्य—हे संस्कृत मुद्रा-
राक्षस नाटकाच्या आधारानें
लिहिलेले. किंमत १ रुपया.
विद्ग्धपुरूरवा—हे संस्कृत वि-
क्रमोर्वशीच्या आधारानें लिहि-
लेले आहे. किंमत १४ आणे.

	आ. पै.
सुबोधव्याकरण ४	०
कापीबुक आंखलेले १	०
एक्झरसाईज बुक ०	९
मोडी व बालबोध कित्ते शेंकडा १॥ प्रत्येकीं... ०	६
किच्यांत निराळें कमिशन नाही.	

मनोरंजक पुस्तकमाला.

राजा अग्निमित्र—हे संस्कृत
मालविकाग्निमित्र नाटकाच्या
आधारानें लिहिलेले. किं. १ रु.
शिवदिग्विजय अथवा त-
रुण शिवाजी नाटक—
किंमत १ रुपया.
वापू गोखले यांचें चरित्र—
३ री आवृत्ति. किं. १२ आणे.
सुंदरी आणि वसंतसेन—
भाग १ ला, २ रा व, ३ रा, अनु-
क्रमे किं. ४, ६, व १० आणे.
सद्गुणिसगुणा—किं. ४ आणे.
सं० ययातिनाटक—किं. ८ आ.
मनोहर नाटक—किं. १२ आणे.
सुंदराबाई—किंमत १ आणा.
चातुर्यरत्नावलि भाग १, २,
३, ४, प्रत्येकीं किं. अर्धा आणा.
गोदावरी अथवा दुर्देवीसून
(नवीन पुस्तक.) किं. १२ आणे.

वैद्यविज्ञान (वैद्यकीसंबंधी नवीन मराठी पुस्तक.) किंमत १ रुपया.

पोतदारांची पुराणोक्तकथासार पुस्तकमाला.

	आ. पै.
श्रीदत्तजन्म चरित्र. ... १	०
मतिव्रता सावित्रीचें चरित्र १	०
शनिमाहात्म्यकथासार ... १	६

	आ. पै.
पांडुरंगमाहात्म्यकथासार १	०
प्रल्हादचरित्र. १	०
मंगलागौरीकथासार. ... १	०

	आ.पै.
भस्मासुराचें चरित्र. ... १	६
गोरोबाकृभाराचें चरित्र. १	०

	आ.
अहल्याचरित्र. ३	०
सुलोचनाचरित्र, ४	०

पोतदारांची धर्मविषयक पुस्तकमाला.

रामविजय पोथी-फळ्या वेष्टणा- सह. किंमत २ रुपये.
शिवलीलामृत पोथी. किं. १२ आणे.
आरतीसंग्रह. किं. १२ आणे.
अधिकमासमाहात्म्य-प्राकृत नवी- न ओंवीबद्ध किंमत १२ आणे.
सत्यनारायणपूजा सटिप्पणी सार्थ कथा च. किं. ४ आणे.
वटसावित्रीपूजा सटिप्पणी सार्थ कथा च. किंमत ६ आणे.
हरितालिकापूजा सटिप्पणी सार्थ कथा च. किंमत ४ आणे.

सिद्धिविनायक (गणेश) पू० सटि- प्पणी सार्थकथा च. किं. ५ आ.
ऋषिपंचमीपूजा सटिप्पणी सार्थ कथा च किंमत ५ आणे.
अनंतचतुर्दशीपूजा सटिप्पणी सा- र्थ कथा च. किंमत ६ आणे.
सत्यविनायकपूजा सटिप्पणीसार्थ कथा च. किंमत ७ आणे.
कृष्णलीलामृत प्राकृत ओंवीबद्ध श्रीधरकृत. किंमत ४ आणे.
एकादशीमाहात्म्य ओंवीबद्ध अ- ध्याय ३. किंमत ३ आणे.

किरकोळ पुस्तके.

	आ.पै.
भूपाळ्यासंग्रह संख्या ८६. ३	०
बालहितोपदेशिका. ... ३	६
शब्दरूपावलि. अव्यय व स- मासविचार एकत्र ... १	६
शनिमाहात्म्य, मोठे. ... १	६
एकादशीमाहात्म्य सुधारलेले १	०
सत्यनारायण ओंवीबद्ध. १	६
करुणामृतस्तोत्र. १	०
शनिमाहात्म्यबारीक टाइप १	०
आशौचनिर्णय (संस्कृत) १	०
पालीची कारिका (सार्थ) १	०
विष्णुसहस्रनाम मूल. ... १	०
धांवे संख्या ६० १	०
सावित्री आख्यान ओंव्या १	०
गथासुरआख्यान ,, ... १	०
श्रीवृत्तजन्म ,, ... १	०
संगीत पद्यावलि (पदे). १	०
सं. सत्यनारायणपूजा कथा १	०

	आ.पै.
रामदासकृत मनाचे श्लोक १	०
व्यंकटेशस्तोत्र मोठा टाइप. ०	९
पांडुरंगस्तोत्र ओंव्या. ०	९
चक्रविभु. ... ,, ... ०	९
प्रश्नावलि (गर्गाचार्यकृत). ०	९
पाळणे (संख्या ३२). ०	९
प्रातःस्मरण मोठे. ... ०	९
सुदामचरित्र (सुधारलेले). ०	९
गरुगीता ओंवीबद्ध. ... ०	९
तुलसीआख्यान ओंव्या. ०	६
स्वप्नाध्याय (अर्थासह). ०	६
अंगदशिष्टाई प्रकार १ ला. ०	६
" " २ रा. ०	६
दामाजीपंतार्चे चरित्र. ... ०	६
सोळा सोमवार कथा ओंव्या ०	६
मारुतिजन्म ओंव्या. ... ०	६
गर्भावळी ओंव्या. ... ०	६
समासचंद्रिका. ०	६

	मा. पै.
सचक्र. ०	६
कीर्तीगुरुचरित्र ओं. ०	६
... .. ०	६
शिवमाहस्तोत्र. ... ०	६
राममंत्राचे श्लोक. ... ०	६
ज्ञानदेवकृत हरिपाठ. ... ०	६
चोविसनामाचे अभंग. ... ०	६
नित्यपाठाचे अभंग. ... ०	६
शिवपाठाचे अभंग ... ०	६
तुकारामकृत हरिपाठ. ... ०	६
गुरुपाठाचे अभंग. ... ०	६
कबीराचीं पदे. ०	६
तुलसीपूजा व तुळशीस्तोत्र ०	६
आरत्या भाग पहिला, दुसरा व तिसरा प्रत्येकीं ... ०	६
भूपाळ्या भाग पहिला. ... ०	६
पोतदारकृत संगीत आरत्या. ०	६
रामरक्षा. ०	६
ध्रुवाख्यान. ०	६
द्रौपदीवस्त्रहरणाचे अभंग ०	६
एकाक्षरी श्लोक.... .. ०	६
चिन्हाळाख्यान.... .. ०	६
संस्कृत तुलसी माहात्म्य ०	३
तुका०स्वर्गारोहणाचे अभंग०	३
शिवापराधक्षमापनस्तोत्र. ०	३
ज्योतिर्लिंगस्तोत्र. ... ०	३
गुरुदत्तपंचक. ०	३
गणपतीचे श्लोक. ... ०	३
शिवस्तुति. ०	३
लक्ष्मीस्तोत्र संस्कृत. ... ०	३
मासुतिस्तोत्र व भीमाष्टक. ०	३
गणपतिस्तोत्र ओंव्या.... ०	३
मिराबाई चरित्राचे अभंग ०	३
स्थालीपाकाचे अभंग. ... ०	३

	मा. पै.
दुर्गास्तोत्र ओंव्या. ... ०	३
चर्पटपंजरी ०	३
शिवरक्षा. ०	३
देव्यापराध क्षमापन स्तोत्र. ०	३
शिवमानसपूजा ०	३
शिवतांडवस्तोत्र ०	३
नवग्रहस्तोत्र ०	३
उग्रस्तोत्र ०	३
संकष्टनाशनस्तोत्र ०	३
दत्तात्रेयस्तोत्र ०	३
गोविंदाष्टक ०	३
गंगाष्टक ०	३
नर्मदाष्टक ०	३
अन्नपूर्णाष्टक ०	३
सूर्यस्तुति व सूर्यनमस्कार ०	३
रामस्तुति ०	३
नारायणस्तोत्र ०	३
शनिस्तोत्र ०	३
कालभैरवाष्टक ०	३
मणिकर्णिकाष्टक ०	३
विंदुमाधवाष्टक ०	३
गजेंद्रमोक्ष प्राकृत... .. ०	३
लक्ष्मीस्तोत्र प्राकृत ... ०	३
हरिहराष्टोत्तरशतना० स्तोत्र ०	३
भवान्यष्टक... .. ०	३
भगवतीस्तोत्र ०	३
सुलोचनेची लावणी ... ०	३
भुलेश्वराची लावणी ... ०	३
दारुवि० उपदेशपरलावणी ०	३
स्त्रीपुरुषांनीं एकमेकांचीं नांवे वेण्याची पद्धत आणि मनोरंजक उद्याने व म्हणी भाग १, २, ३, ४. ०	६

वासुदेव मोरेश्वर पोतदार, कांदेवाडी अगर रामवाडी, मुंबई.

मुंबई:—“तत्त्वविवेचक” छा० छा०.

गद्यपद्यार्थबोध.

भाग ४ था

अथवा

मराठी चवथ्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे
अर्थ व कवितांचे सान्वय स्पष्टीकरण.

धडा १.

मुखवटा (ना.)—चेहरा, तोंडाची आकृति. [मताळू. प्रीतिवंत (वि.)—मायाळू, मपरोपकारी [वि. ; पर+उपकारी]—दुसऱ्यावर आभार करणारी.
सद्गुणी [वि. ; सत्+गुणी]—चांगल्या स्वभावाची, भली.
प्रजा (ना.)—राजाच्या सत्तेखालचे लोक.
धर्म (ना.)—कर्तव्यकर्म.
कल्याणार्थ [ना. अ. ; कल्याण+अर्थ]—हितासाठी.
प्रत्यहीं [का. क्रि. अ. ; प्रति+अहीं]—सदा, हमेष, नेहमीं.
प्रार्थना (ना.)—विनंति.
योग्य (वि.)—उचित, लायक.

ग्रेत ब्रितन (ना.)—इंग्लंड, स्कातलंड व वेल्स.
माजी (वि.)—पूर्वीचा, मागचा.
नात (ना.)—मुलाची किंवा मुलीची मुलगी. [पदवी.
किताब (ना.)—हुद्दा, मायना, वारला (क्रि.)—मेला.
गादी (ना.)—सिंहासन, तख्त.
जन्म (ना.)—उपजणे.
घराणे (ना.)—कूळ, वंश.
प्रिन्स (ना.)—राजपुत्र.
संस्थान (ना.)—लहान राज्य.
वय (ना.)—उमर.
स्वभाव (ना.)—शील.
गुणवंत (वि.)—गुणी.
विद्या (ना.)—ज्ञान.
पति (ना.)—नवरा.

कालक्रमणा (ना.)—वेळ घालविणें.

वियोग (ना.)—तुटातूट.

वारसदार (ना.)—हक्कदार.

प्रिन्सेस (ना.)—राजकन्या.

मायना (ना.)—किताब, हुदा.

क्रम (ना.)—पाळी. [लमा.

पुतण्या (ना.)—भावाचा मु-

लढाऊ (वि.)—युद्धासंबंधीं.

आरमार (ना.)—लढाऊ जहा-

जांचा समुदाय. [कारी.

सरदार (ना.)—मोठा अधि-

ग्रंथ (ना.)—पोथी, पुस्तक.

प्रसिद्ध (ना.)—प्रख्यात, ना-

कुटुंब (ना.)—घराणें. [मांकित.

राज्य (ना.)—राष्ट्र, राजाच्या

ताव्यांतील मुलूख.

चिरकाळ (का. क्रि. अ.)—सदो-

दित, निरंतर. [न येतां.

सुरक्षित (वि.)—सुखरूप, संकट

धडा २.

स्वामिभक्ति (ना.)—धन्या-

विषयीं प्रेम. [दाखला.

उदाहरण (ना.)—दृष्टांत,

शत्रु (ना.)—वैरी, द्वेषी, आ-

पला नाश करणारा.

पराभव (ना.)—अपजय, अ-

ठाणें (ना.)—ठिकाण. [पयश.

वेढा (ना.)—घेरा.

शूरपणानें (भा. ना.)—शौर्या-

नें, पराक्रमानें.

बचाव (ना.)—रक्षण.

तग (ना.)—निभाव, टिकाव.

साहसबुद्धि (ना.)—शक्ती-

पेक्षां जास्त काम कर-

ण्याची बुद्धि.

शरण (क्रि. वि.)—नम्र. [धार.

आश्रय (ना.)—आसरा, आ-

घात (ना.)—नाश.

पक्षपाती [ना.; पक्ष+पाती]

—बाजूस मिळणारा.

किल्ला (ना.)—लढण्याच्या

सोयीकरितां कोट करि-

तात तो.

तट (ना.)—किल्ल्याची भिंती.

कुमक (ना.)—मदत, साहाय्य.

निरोप (ना.)—जबाब सांगणें.

धर्मशाळा (ना.)—उतारुं

लोकांसाठीं फुकट राह-

ण्याची जागा.

खुशीनें (ना.)—मर्जीनें,

संतोषानें.

कपटी (वि.)—आंतील बु-
द्धीचा, मनांत एक व
बाहेर दुसरें असा.
शरणागत [वि. ; शरण+
आगत]—शरण आलेला,
नम्र झालेला. [ष्य.
सज्जन (ना.)—चांगला मनु-
कैद (ना.)—बंदी.
विश्वासघात [ना. ; विश्वास+
घात]—भरंवसा देऊन
नाश करणें.
पदरीं (ना.)—ताब्यांत.
जांवई (ना.)—मुलीचा नवरा.
गुप्त (वि.)—न कळणारी.
योजिला (क्रि.)—मनांत
आणिला.
धक्का (ना.)—धोका, संकट.
शपथ (ना.)—आण, प्रतिज्ञा.
सावध (वि.)—हुशार.
उभयतांची (सर्व.)—दोघांची,
भेट (ना.)—गांठ. [परस्परांची.
आलिंगन (ना.)—मिठी,
कवटाळणें.
आगतस्वागत [ना. ; आगत
+सु+आगत]—आलां बरें
झालें असें विचारणें, आ-

दरातिथ्य, पाहुणचार.
कुशलप्रश्न (ना.)—खुशाली-
चे सवाल.
निष्ठा (ना.)—तत्परता.
झगा (ना.)—मोठा आंगरखा.
घेर (ना.)—झोल.
सहजगतीनें [क्रि.वि. ; सहज
+गति]—नसमजतां.
वाहिली (क्रि.)—घेतली.
इमान (ना.)—प्रामाणिकपणा.
सूचना (ना.)—कळविणें.
तत्पर (वि.)—सावधान.
मुरडून (पू. धा. अ.)—मार्गें
वळून, फिरून.
मान (ना.)—अधिकार, मर्तबा.
मुकाल (क्रि.)—अंतराल,
सीडाल. [तरवार.
खंजीर (ना.)—बिचवा, लहान
अटकाव (ना.)—प्रतिबंध,
अडथळा. [च्छादन.
मेण (ना.)—तरवारीचें आ-
नम्रतेनें (ना.)—वांकून.
'मुजरा (ना.)—सलाम. [णें.
गहिंवर येणें—गळा दाटून ये-
सन्मान (ना.)—आदर.
नेकी (ना.)—इमान.

व्यर्थ (क्रि. वि.)—निष्फळ.

धडा ३.

चाल (ना.)—रीत, परिपाठ.

उपहास (ना.)—तिरस्कार
करणे.

थडा (ना.)—मस्करी, विनोद.

निंदा (ना.)—दोष काढून
बोलणे, दुर्गुणांचे वर्णन
करणे.

योग्यता (ना.)—मोठेपणा.

अधिकार (ना.)—सत्ता, सत्ता
करण्याचे काम. [विनखोड.

निर्दोष (वि.)—दोषरहित,

पूर्ण (वि.)—पुरे, भरपूर.

नकटे (वि.)—चपटे. [भाग.

अवयव (ना.)—शरीराचे

बापडा (वि.)—गरीब.

अपराध (ना.)—अन्याय.

नीट (क्रि. वि.)—दुरुस्त, ठीक.

शक्ति (ना.)—सामर्थ्य.

पराधीन (वि.)—दुसऱ्याचे

स्वाधीन-हातांत. [करणी.

ईश्वरकृति (ना.)—देवाची

कामानये (काम+नये) उप-

योगी नाही. [घडण.

शरीररचना (ना.)—देहाची

शरीरशक्ति (ना.)—देहसा-
मर्थ्य. [वाळें होणे.

संतती (ना.)—उत्पत्ति, मुल्ले-

संपत्ति (ना.)—ऐश्वर्य, वैभव.

मानसिक शक्ति (ना.)—

मनासंबंधी सामर्थ्य, ज्ञान,

बुद्धि इ०.

खेद (ना.)—पश्चात्ताप, गोष्ट

घडल्यावर दुःख होणे.

न्याय (ना.)—नीति, सन्मार्ग.

वर्तणे (धा. ना.)—वागणे.

सदाचरण (ना.)—चांगल्या

रीतीने वागणे, सद्वर्तन.

मोजली (क्रि.)—गणली,

धरली. [कसब.

कारागिरी (ना.)—कौशल्य,

बुद्धिकौशल्य (ना.)—ज्ञान,

कुशलत्व, बुद्धीमध्ये हुशारी.

वादविवाद (ना.)—चर्चा.

गान (ना.)—गायन, गाणे.

नृत्य (ना.)—नाच.

कविता (ना.)—कवन.

वाद्य (ना.)—वाजविणे.

कला (ना.)—कुशलपणाचे

मुख्य (वि.)—श्रेष्ठ. [काम.

पक्ष (ना.)—मार्ग, पंथ.

कदाचित् (अ.)—न जाणो.
(हें 'संभव असणें' या
अर्थी योजितात.)

रीत (ना.)—चाल.

उपदेश (ना.)—बोध.

संतोष (ना.)—हर्ष, आनंद.

प्रयत्न (ना.)—इलाज, उपाय.

अवरू (ना.)—अदबी, प्रतिष्ठा.

चाड (ना.)—गरज, परवा.

सुमनुष्य (ना.)—चांगला
मनुष्य, सज्जन.

धडा ४.

मनोराज्य (ना.)—आपल्या
हातून न होणाऱ्या गो-
ष्टीची कल्पना करणें.

आळशी (वि.)—सुस्त, जड,
मंद.

हातीं धरणें (ना.)—पतक-
रणें, स्वीकारणें.

ऐवज (ना.)—रोकड पैसा
अथवा दागदागिने.

कुपी (ना.)—लहान शिशी.

नामी (वि.)—छानदार, पसंत.

खरेदी (ना.)—विकत घेणें.

दागिने (ना.)—जिन्नस, वस्तु.

पसरट (वि.)—उथळ, रुंद
तोंडाचा.

हारा (ना.)—मोठी पांटी.

भाडें (ना.)—घरांत राह-
ण्याबद्दल पैसा देतात तो.

गिऱ्हाईक (ना.)—माल वि-
कत घेणारा.

चमत्कारिक (वि.)—विलक्षण.

कल्पना (ना.)—विचार, तर्क.

दौलत (ना.)—मालमत्ता.

ठोकळ (वि.)—घाऊक, एकदम.

फुटकळ (वि.)—किरकोळ.

कालगति (ना.)—कांहीं
काळानें.

सहज (क्रि. वि. अ.)—अ-
नायासें, आपोआप.

जवाहिन्या (ना.)—हिरे,
माणकें इ० विकणारा.

हिरा (ना.)—मोठ्या किम-
तीचा स्वच्छ पांढरा दगड.

दास (ना.)—चाकर, गुलाम.

उपभोग (ना.)—स्वीकार,
अनुभव.

नांव (ना.)—कीर्ति, लौकिक.

गाजविणें (क्रि.)—प्रसिद्ध करणें.

गांठी (ना.)—पदरीं, संग्रहीं.

बरोबरी (ना.)—तुलना,
योग्यता, सारखेपणा.

बजीर (ना.)—प्रधान.

बोज (ना.)—मान.

उपाय (ना.)—इलाज, यत्न.

बंदी (ना.)—अटकाव.

दासी (ना.)—कुळंबीण.

विनंती (ना.)—आर्जव. [रणें.

अवकृपा (ना.)—दया न क-

बिबीसाहेब (ना.)—हा शब्द

मुसलमान लोकांतील प्र-

तिष्ठित बायकांना लाव-

तात. [ठीण मन करणें.

कठोरपणा (भा. ना.)—क-

कृपादृष्टि [ना.; कृपा+दृष्टि]

—ममतेनें पहाणें.

पूज्य (वि.)—चांगली.

ठसावी (क्रि.)—बिंबावी.

गदून (पू. धा. अ.)—निमग्न

ऐश्वर्य (ना.)—संपत्ति. [होऊन.

पाया (ना.)—मूळ.

मनोरथ (ना.)—इच्छा.

धडा ५.

चातुर्य (ना.)—शहाणपण.

प्राचीन (वि.)—पूर्वीचा, जुना.

विख्यात (वि.)—नामांकित,

प्रख्यात, सर्वास माहीत.

विद्वान् (वि.)—विद्या शि-
कलेला, पाढिक, पंडित.

रत्न (ना.) श्रेष्ठ (वस्तू-
मध्ये रत्नास श्रेष्ठ मानि-

तात म्हणून रत्न शब्दानें

मोठेपणा असा अर्थ

होतो.) [दाय, रीत.

पाठ (ना.)—चाल, सांप्र-

कवि (ना.)—कविता करणारा.

कविताशक्ति (ना.)—कविता

करण्याचें सामर्थ्य.

धूर्तता (ना.)—दुसऱ्याचें मन

जाणण्याचें सामर्थ्य, मा-

गचा पुढचा विचार.

संभावना (ना.)—योग्यते-

प्रमाणें कांहीं द्रव्य देणें,

मान्यता.

जमाव (ना.)—समुदाय.

एकपाठी (वि.)—एक वेळ

ऐकून पाठ म्हणणारे.

हार (ना.)—माळ.

अज्ञान (वि.)—अडाणी.

कंगाल (वि.)—गरीब, अति

दरिद्री. [गांजलों.

पाडिलों (क्रि.)—त्रासलों,

नशीब (ना.)—प्रारब्ध, दैव.
 नजर (ना.)—नजराणा, भे-
 टीस नेण्याची वस्तु.
 कांडीं (ना.)—पेरें.
 पंचा (ना.)—लहान धोतर.
 जळाऊ (वि.)—जाळण्या-
 च्या उपयोगाचीं.
 भेट (ना.) नजराणा.
 रूप (ना.)—आकार, स्वरूप.
 दारिद्र्य (ना.)—गरिबी,
 निर्धनता.
 समाधान (ना.)—शांतता.
 शिकार (ना.)—पारध, रा-
 नांतील दुष्ट पशु मार-
 प्यास जाणें.
 विश्रांति (ना.)—विसावा.
 खडक (ना.)—मोठाले द-
 गड, खडपे.
 विनोद (ना.) थट्टा.[श्रेष्ठ.
 कविराज (ना.)—कवींमध्ये
 आक्रोश (ना.)—आकांत,
 आरडाओरड.
 माहेर (नां.)—मुलीच्या
 आईबापांचें घर.
 सासन्यास (ना.)—नवन्याचे
 घरास.

धडा ६.

(१) कवितेंतील शब्दार्थ.

मन (ना.)—विचार व क-
 ल्पना जेथून उत्पन्न होतात
 तें ठिकाण, अंतःकरण.
 बोध (ना.)—खरें तत्त्व स-
 मजण्याचा मार्ग, उपदेश.
 सज्जन [सत्+जन ; क. स.]
 —भला.
 भक्तिपंथ [भक्ति+पंथ ; ष.
 त. स.]—भक्तीचा मार्ग.
 पाविजेतो (क्रि.)—पावतो.
 स्वभावे (ना.)—सहजे, आ-
 पोआप. [कांनीं.
 जनीं (ना.)—लोकांत, लो-
 निद्य (वि.)—निंदिलेले,
 निंदायाजोगें, वाईट.
 वंद्य (वि.)—स्तुत्य, चांगले.
 भावे (ना.)—निष्ठेनें, श्रद्धापूर्वक.
 वासना (ना.)—इच्छा.
 दुष्ट (वि.)—वाईट. [फळास.
 च्क्रामा (ना.)—उपयोगाला,
 सर्वथा(अ.)—अगदीं, मुळींच.
 पापबुद्धि [पाप+बुद्धि; स.
 त. स.]—वाईट काम
 करण्याविषयीं बुद्धि.

नीति (ना.)—सन्मार्ग, चांगली चाल. [मनांत. अंतरीं (ना.)—अंतःकरणांत, सारविचार [ना.; सार+विचार; क. स.]—चांगला विचार अथवा सार (मोक्ष) याजविप्रयीं विचार.
 पापसंकल्प [ना.; पाप+संकल्प; ष. त. स.]—पाप करण्याची वासना. सत्यसंकल्प [सत्य+संकल्प]—चांगला हेतु.
 कल्पना (ना.)—तर्क.
 विषय (ना.)—मनुष्यांच्या इंद्रियांस सुख देणाऱ्या वस्तु. [ल्यानें. विकारें (ना.)—मन विघड-घडे (क्रि.)—घडतें.
 छी छी (ना.)—अपमान. क्रोध (ना.)—राग. खेदकारी (वि.)—खेद उत्पन्न

करणारा, दुःखदायक. (द्वि. त. स.) [इच्छा. काम(ना.)—विषयोपभोगाची नानाविकारी [वि.; नाना+विकारी]—नानाप्रकारच्या पीडा करणारा. (त. स.)
 लोभ (ना.)—ममता, प्रीति, आशा. [स्वीकारूं. अंगिकारूं (क्रि.)—पतकरूं, मत्सरूं (ना.)—द्वेष, वैर. दंभभारूं [ना.; दंभ+भारूं; ष. त. स.]—ढोंगाचें ओझें. श्रेष्ठ (वि.)—मुख्य. धारिष्ठ (ना.)—धैर्य, धीर. स्वयें (अ.)—स्वतां. नम्र (क्रि. वि.)—मंजुळ, गोड, गरीबीनें. वाचे (ना.)—वाणीला. वदावें (क्रि.)—बोलावें. नाववावें (क्रि.)—थंड, शांत करावें, संतोषवावें.

मूळ कविता.—(श्लोक.)

मना सज्जना भक्तिपथेंचि जावें ॥ तरी देव तो पाविजेतो स्वभावे ॥
 जनीं निंद्य तें सर्व सोडोनि द्यावें ॥ जनीं वंद्य तें सर्व भावें करावें ॥१॥

अन्यवः—सज्जना मना, भक्तिपथेंचि जावें, तरी तो देव

स्वभावे^१ पाविजेतो, जनीं (जें) निंद्य तें सर्व सोडूनि द्यावें,
जनीं (जें) वंद्य तें सर्व भावे^१ करावें.

टीपः—१ तृतीयेचा (ए) प्रत्यय लागून कवितेंत अशीं रूपें होतात.

अर्थः—रामदासस्वामी आपल्या मनास उपदेश करितात—
हे सुजाण मना, तूं भक्तीच्या मार्गानें जा, ह्यणजे सहजच
तुला ईश्वर पावेल. आणि या लोकांत जें निंदा करण्या जोगें
आहे तें सोडून दे, आणि चांगलें आहे तें मनापासून कर.

मना वासना दुष्ट कामा नये रे ॥ मना सर्वथा पापबुद्धि नको रे ॥

मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो ॥ मना अंतरीं सारवीचार राहो ॥ २ ॥

अन्वयः—रे मना, दुष्ट वासना कामा नये, रे मना, सर्वथा
पापबुद्धि नको. (पुढील दोन्ही चरणांचा अन्वय तसाच.)

अर्थः—हे मना, वाईट वासना उपयोगाची नाही, तशी-
च वाईट कामें करण्याची बुद्धि धरूं नको, आणि कधींही
सन्मार्ग सोडूं नको, मनांत सदा चांगलें कोणतें व वाईट
कोणतें याचा विचार करित जा, अथवा सार (मोक्ष)
त्याजविषयीं विचार करित जा.

टीपः—१ काम शब्दाचें फक्त सामान्यरूप झालें आहे, परंतु तेथें
चतुर्थीचा प्रत्यय लाविला असतां लागेल म्हणून कवितेमध्ये अशा
ठिकाणीं प्रत्ययाभाव चतुर्थी ह्यणतात.

मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा ॥ मना सत्यसंकल्प जीवीं धरावा ॥
मना कल्पना ते नको वीषयाची ॥ विकारें घडे हो जनीं सर्व छी छी ॥ ३ ॥

अन्वयः—(पहिल्या व दुसऱ्या चरणांचा अन्वय तसाच.)
मना, ते^१ वीषयाची कल्पना नको, विकारें जनीं सर्व छी
छी^२ घडे हो.

अर्थः—हे मना, पाप करण्याची वासना सोडून दे व
चांगला हेतु मनांत धर, तूं विलास भोगण्याची कल्पना

सुद्धां करुं नकोस, आणि जर त्याचा विकार झाला तर तुझी जनांत छी छी (अपकीर्ति) होईल.

टीपा:—१ ती याचें ते; व ही, जी यांचीं हे, जे अशीं रूपें स्त्रीलिङ्गाचीं कवितेंत होत असतात. २ छी छी (के० प्र० अ०) परंतु या ठिकाणीं नाम आहे.

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ॥ नको रे मना काम नाना विकारी ॥
नको रे मना लोभ हा अंगिकारुं ॥ नको रे मना मत्सरुं दंभभारुं ॥ ४ ॥

अन्वय:—रे मना, हा खेदकारी क्रोध नको, रे मना, नाना विकारी^१ काम नको, रे मना, हा लोभ अंगिकारुं नको, रे मना, मत्सरुं दंभभारुं^२ नको.

अर्थ:—अरे मना, पश्चात्ताप उत्पन्न करणारा राग धरुं नकोस, तसेंच नानाप्रकारच्या पीडा देणारी स्त्रीसंबंधी इच्छा तीही नको. लोभ धरुं नकोस, लोकांचा हेवा करुं नकोस, व नानाप्रकारचीं ढोंगें करुं नकोस.

टीपा:—१ शब्दांस ई प्रत्यय लागून अशीं विशेषणें होतात. २ प्रथमा विभक्तीचे प्रत्यय (ए. व.) ऊ, ओ कवितेंत लागतात.
मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ॥ मना बोलणे नित्य सोर्शांत जावे ॥
स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावें ॥ मना सर्व लोकांस रे नीववावें ॥ ५ ॥

अन्वय:—तीन चरणांचा अन्वय सारखाच. चौथ्यांत मात्र रे अव्यय प्रथम घालावें.

अर्थ:—हे मना, सर्व गुणांत मोठा असा जो धीर तो धरावा, जगाचें चांगलें अथवा वाईट बोलणें, सहन करावें, स्वतां सर्वकाळ लोकांशीं लीनपणानें बोलावें, अशा प्रकारांनीं सर्व लोकांस संतोषी ठेवावें.

(२) वसंतऋतूचेंवर्णन.—(कवितेंताल शब्दार्थ.)

वसंत (वि.)—ऋतूचें नांव.
 ऋतु (ना.)—काळाचा भेद.
 वर्णन (ना.)—सांगणें.
 पहिला (वि.)—प्रथमचा,
 आरंभीचा.
 पसंत (वि.)—नामी, प्रिय.
 शीतळ (वि.)—थंड, गार.
 मंद (वि.)—हळूहळू. [रून.
 वारूनि (अ.)—निवारण क-
 ताप (ना.)—ऊन्ह.
 सौख्य (ना.)—संतोष, आराम.
 छाया (ना.)—सावली.
 तरु (ना.)—वृक्ष, झाड.
 तोषदायी [वि.; तोष+दायी;
 द्वि. त. स.]—संतोष सुख
 घन. (वि.)—दाट. [देणारी.
 आंघराई [ना.; आंघ+राई;
 ष. त. स.]—आंब्याची
 नूतन (वि.)—नवी. [झाडी.
 पल्लव (ना.)—पालवी, पानें.
 मधूर (वि.)—उत्तम, गोड.
 पुष्पसुवास [ना.; पुष्प+सु+
 वास; ष. त. स.]—फुलांचा
 भ्रमर (ना.)—भुंगा. [सुगंध.
 रस (ना.)—मध.

निर्भय [क्रि. वि.; निर्+भ-
 य]—भीतिरहित. [तात.
 लूटती (क्रि.)—भराभर ने-
 वाहे (क्रि.)—धारण करी.
 पिक-द्विज [ना.; पिक+द्विज;
 क. स.]—कोकिळपक्षी.
 आम्र (ना.)—आंब्याचा वृक्ष.
 भुंग-तती [ना.; भुंग-भुंगे+तती
 —पंक्ति.; ष. त. स.]
 भुंग्यांच्या पंक्ती.
 उपसर्ग (ना.)—त्रास, पीडा.
 साही (क्रि.)—सहन करी.
 कुसुम-प्रसारें [ना.; कुसुम+
 प्रसार; ष. त. स.]—पुष्कळ
 फुलांच्या योगानें.
 सु-वर्तन [ना.; सु+वर्तन; क.
 स.]—चांगलें आचरण.
 परार्थ [पर+अर्थ-साठीं.]—
 दुसऱ्यासाठीं.
 मोहोर (ना.)—मंजिन्या.
 आम्र-पंक्ति [ना.; आम्र+पंक्ति;
 ष. त. स.]—आंब्यांचीओळ.
 पवगें (ना.)—वाऱ्यानें.
 शाखाप्र-पल्लव-करें [ना.; शाखा
 -फांद्या+अग्र-शेवट-पल्लव

-पाने+कर-हात. ष. त.
व क. धा.] खांद्यांच्या शे-
वटी असणाऱ्या पल्लवरूपी
हातांनीं.

कुसुम (नी.)—फूल.

वाहे (क्रि.)—धारण करी.

स्वपोषक (वि.; स्व+पोषक)
आपले पोषण करणारा.
तत्पूजनार्थ [ना.; तत्+पूजन+
अर्थ.] त्याच्या सत्का-
राकरितां.

मूळ कविता.—(श्लोक.)

ऋतूमधे हा पहिला वसंत ॥ वाटे जनांला बहुधा पसंत ॥

कीं बोलती हाच सदा असावा ॥ असें न कोणी ह्मणती नसावा ॥१॥

अन्वयः—ऋतूमधे हा वसंत पहिला, जनांला बहुधा पसंत वाटे, कीं बोलती हाच सदा असावा, नसावा असें कोणी न ह्मणती.

अर्थः—संबंध—दोघे मित्र वसंतऋतूंत फिरत होते ते ह्मण-
तातः—सहा ऋतूमध्ये वसंतऋतु पहिला आहे. आणि तो सर्व लोकांना चांगला आहे असें वाटते. कारण लोक असें ह्मण-
तात कीं, सर्वकाळ हाच असावा, नसावा असें कोणी ह्मणत नाहीत.

टीपः—ऋतु ६ आहेत. त्यांत वसंताचे नांव प्रथम आहे. ते ऋतुः—
वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत, शिशिर. हा (वसंत) ऋतु चैत्र
वैशाख या दोन महिन्यांत असतो, व त्यावेळीं उष्णताही फार नसते
व थंडीही फार नसते. हवा उत्तम. ह्मणून सर्वास आवडतो असें
वर्णन केले आहे.

वारा कसा शीतळ मंद येतो ॥ वारूनि तापा बहु सौख्य देतो ॥

छाया तरुंची बहु तोषदायी ॥ आहे तशी हे घन आंबराई ॥ २ ॥

अन्वयः—वारा कशा शीतळ मंद येतो, तापा वाहूनि बहु सौख्य देतो, तरुंची छाया बहु तोषदायी, तशी हे वन आंबराई आहे.

अर्थः—ह्या ऋतूंत पहा ! वारा थंड असून हळू हळू वाहत आहे. त्या योगाने उन्हाचे निवारण होऊन मनुष्यास सुख होते. झाडाची सावली फार सुखकारक आहे. तशीच ही (पुढची) दाट आंबराई सुखकारक आहे.

तरुस नूतन पल्लव फूटती^१ ॥ मधुर पुष्पसुवासहि सूटती^१ ॥
भ्रमर त्यांवरुनी नच ऊठती ॥ रस फुलांतिल निर्भय लूटती ॥ ३ ॥

अन्वयः—प्रथम द्वितीय चरण सारखे. त्यांवरुनी भ्रमर नच ऊठती, फुलांतिल रस निर्भय लूटती.

अर्थः—या ऋतूंत झाडांस नवीं पाने येतात. फुलांचा सुवास मधुर येतो. अशा फुलांवरून भुंगे हालत नाहीत. त्यांतिल (फुलांतिल) मध खुशालपणे पितात.

टीपः—१ ही क्रियापदे कवितेमध्ये कवीने दीर्घ घातली आहेत. बोलण्यांत फुटती, लुटती, उठती, अशी होतात.

वाहे पिक-द्विज शिरावरि सर्वदाही ॥
हा आम्र भृंग-ततिचा उपसर्ग साही ॥
देई सुवास सकळां कुसुम-प्रसारें ॥
याचें सु-वर्तन परार्थचि होय सारें ॥ ४ ॥

अन्वयः—हा आम्र पिक-द्विज शिरावरि सर्वदाही वाहे, भृंग-ततिचा उपसर्ग साही, कुसुम-प्रसारें सकळां सुवास देई, याचें सारें सु-वर्तन परार्थचि होय.

अर्थः—हा आंब्याचा वृक्ष नेहमी आपल्या शिरावर कोकिल पक्ष्याला धारण करितो व भुंग्यांच्या समुदायाचा त्रास सोसतो. तो आपल्या पुष्कळ फुलांच्या योगाने सर्वांना

सुवास देतो, असें याचें चांगलें वर्तन दुसऱ्यांस सुख देण्या-
करितांच आहे.

टीपः—वाहे आणि साही हीं क्रियापदें सामान्यकाळीं (त्रि-
काळीं) आहेत.

० आहेत आम्र भरले बहु मोहरांनीं ॥
हे तों स्वयें असति केवळ नित्य रानीं ॥
छाया फळें सतत वृषि परासि देती ॥
लोकांत धन्यचि सदा ह्यणवोनि घेती ॥ ५ ॥

अन्वयः—आम्र बहु मोहरांनीं भरले आहेत, हे तों स्वयें के-
वळ नित्य रानीं असति; पुढील दोन्ही चरणाचा अन्वय तसाच.

अर्थः—आंब्याचीं झाडें मोहरांनीं भरलीं आहेत; हीं
तर केवळ नेहमीं रानांत असतात. त्यांची छाया आणि फळें
हीं दुसऱ्यांस संतुष्ट करितात, ह्यणूनच ते सर्व लोकांकडून
धन्य ह्यणवून घेतात.

टीपः—मोहरांनीं याचा दुसरा अर्थ मोहर ह्यणून जें एक नाणें
आहे त्यांनीं, किंवा फुलें हेंच कोणी द्रव्य यांनीं-असा केला असतां
चालेल.

ही आम्र-पंक्ति पवनें बहु डोलताहे ॥
शाखाघ्न-पल्लव-करें कुसुमांस वाहे ॥
जाणों स्वपोषक वसंत गृहास आला ॥
तत्पूजनार्थ बहु हर्षचि हीस झाला ॥ ६ ॥

अन्वयः—तसाच ठेवला असतां चालेल.

अर्थः—ही आंब्याची रांग वाऱ्यानें फार डोलत आहे,
व फांद्यांच्या शेवटीं असणाऱ्या पल्लवरूपी हातांनीं फुलांस
धारण करिते. आपलें पोषण करणारा जो वसंतऋतु
तो आपल्या घरीं आला ह्यणून जणूं काय त्याच्या सत्कारा-
करितां तिला फार आनंद झाला आहे.

धडा ७.

दिशा (ना.)—बाजू.
 चित्र (ना.)—तसवीर.
 गोल (ना.)—गोळा.[अर्ध.
 गोलार्ध (ना.)—गोळ्याचें
 भाग (ना.)—तुकडा, विभाग.
 सरळ (वि.)—नीट, समोर.
 मान (ना.) प्रमाण. [काण.
 ध्रुव (ना.)—न हालणारें ठि-
 अंतर (ना.)—पल्ला, टप्पा.
 शून्य (ना.)—पूज्य,टिंब (कां-
 . हीं नाहीं त्यास ह्मणतात.)
 भूमि (ना.) जमीन.
 बाजू (ना.)—तरफ, आंग.

धडा ८.

तडू (ना.) लहान घोडा, बट.
 उधळला (क्रि.)—भडकला.
 जरदा(वि.)-पिवळट रंगाचा.
 तक्ते (ना.)—ताटवे, ओळी.
 फुललेले (भू. वि.)—फुलें
 आलेले.
 स्वस्थ (वि.)—खुशाल.
 लगाम (ना.)—घोडा आवर-
 ण्याकरितां त्याच्या तों-
 डांत लोखंडी कड्यांस
 बांधा लावून घालताततो.

मोकळेपणें (ना.)—स्वतंत्रपणें.
 खुशाल (वि.)—निष्काळजी.
 झपदिशीं (क्रि.वि.अ.)—झ-
 टकन.

दुगाण्या (ना.)—भागले पाय.
 टाप (ना.)—टांच, लाथ.
 विवंचना(ना.) विचार, चिंता.
 आठवलें(क्रि.)-लक्षांत आलें.
 मोतदार (ना.)—घोडेवाला.
 तोबरा(ना.)—घोड्यास दाणा
 देण्यासाठीं चामड्याची
 बगैरे केलेली पिशवी.

काढणी(ना.)—सुताची दोरी.
 काम (ना.)—गरज.
 ओंटी (ना.)—पदर.
 श्रम (ना.)—कष्ट, मेहनत.
 रिकामें (वि.)—रितें.
 ठकविणें (ना.)—फसविणें.
 तात्पर्य (ना.)—सारांश, हां-
 शील.

ठसून (अ.)—लक्षांत राहून.
 दगाबाजी(ना.)—ठकबाजी.
 सांधत (अ.)—जुळत.
 एकवार (क्रि.वि.अ.)—एकदां.

धडा ९.

भोजन (ना.)—जेवण.

नियम (ना.)—वेत, ठराव.
 शरीर (ना.)—देह.
 निरोगी (वि.)—रोगरहित.
 इजा (ना.)—त्रास.
 रोग (ना.)—व्याधि, पीडा.
 निश्चय (ना.)—ठराव, नियम.
 पचन (ना.)—जिरणें.
 परिणाम (ना.)—शेवट.
 नेमस्तपणा (ना.)—नियमितपणा.
 अवश्य (क्रि. वि.)—जरूर.
 पाकट (ना.)—बदली.
 रुचि (ना.)—गोडी.
 आरोग्य (ना.)—रोग न होणें.
 कच्चें (वि.)—न शिजलेलें.
 अपक्व (वि.)—चांगलें न शिजलेलें.
 अधाशीपणा (ना.)—खादा-उपणा, हावरेपणा.
 हित (ना.)—फायदा, कल्याण.
 जडपणा (ना.)—सुस्ती.
 बुद्धि (ना.)—मति.
 मांघ (ना.)—मंदपणा.
 व्याधि (ना.)—रोग, दुखणें.
 आल्हाद (ना.)—सुख, आनंद.
 हुशारी (ना.)—तकवा.

अहोरात्र (ना.)—रात्रंदिवस.
 शतपावली (ना.)—शंभर पावले हिंडणें. (शंभर पावलेच असा अर्थ नाहीं, थोडें हिंडणें.) [जागा. विन्हाड (ना.)—राहण्यास वतनदारी (ना.)—कायमची जागा.

धडा १०.

उदारपणा (ना.)—मनाचा मोठेपणा.
 भूज (ना.)—हात. [आणणारे.
 पुष्टिकारक (वि.)—पुष्टि कडक (वि.)—अतिशय.
 चुकून (पू. धा. अ.)—विसरून. [जाणून, मुद्दाम.
 बुद्ध्या (क्रि. वि. अ.)—विशेष (वि.)—फार.
 धास्ती (ना.)—भय, भीति.
 द्वेष (ना.)—दावा, वैर.
 धक्का (ना.)—धोका.
 ढेंकूळ (ना.)—डिखळ (मातीचें.) [विरालें.
 विरघळलें (क्रि.)—वितुळलें,
 आण (ना.)—शपथ.
 योजना (ना.)—वेत, इरादा.

आडवा येणें-अडथळा करणें,
हरकत करणें.

शिव (ना.)-सीमा, हद्द.

तत्क्षणीं (का. क्रि. अ.)-
तेव्हांच.

पदरचे (वि.)-ताव्यांतील.

भाग्योदय (ना.)-भरभराट,
नशीब उघडणें. [प्राय.

हेतु (ना.)-उद्देश, अभि-

वारी (ना.)-सीमा.[ठिकाण.

जन्मभूमि (ना.)-जन्मलेलें

दर्शन (ना.)-पाहणें.[इच्छा.

तहान (ना.)-पाणी पिण्याची

खिदमतगार (ना.)-हुज्या.

पेला (ना.)-जांब, पिण्याचें

भांडें. [ठिकाण.

झरा (ना.)-पाणी निघण्याचें

सत्कार (ना.)-मान राखणें.

स्वार (ना.)-घोड्यावरचें

सैन्य. [जाहागीर.

मनसब (ना.)-तावा, हक्क,

सरंजाम (ना.)-खर्चाक-

रितां साहित्य.

धडा ११.

कोट्यवधि (वि.)-कोटीनें

मोजण्याजोगे.

प्राणी (ना.)-जीव, जंतु.

कणा (ना.)-पाठीच्या म-
थलें हाड.

झालर (ना.)-सारखी चुणी
पाडून लोंबतें कापड
लावतात तें.

श्वासोच्छ्वास [ना.; श्वास+
उच्छ्वास]-श्वास घेणें व
सोडणें.

हलकें (वि.)-थोडे वजनाचें.

जड (वि.)-वजनदार.

सरस (ना.)-एक चिकट
पदार्थ.

वाढ (ना.)-जास्ती होणें.

पराकाष्ठेची (वि.)-मोठी, बेहद्द.

मर्यादा (ना.)-सीमा.

तीक्ष्ण (वि.)-तीव्र, तिखट.

थवा (ना.)-जमाव, समुदाय.

जोर (ना.)-वेग, नेट.

उसळतें (क्रि.)-उडतें.

ज्ञान (ना.)-अक्कल, शहा-
णपण. [थोडी सुद्धां.

तिलप्राय (वि.)-तिळाइतकी,

रेंवट (वि.)-रेताड, वाळूचें.

पात्र (ना.)-तास, पाणी
पसरण्याची हद्द.

प्रवास (ना.)—देश फिरणें.
मसाला (ना.)—मीठ इत्या-
दि पदार्थ.

ब्रह्म (ना.)—नाव चालवि-
प्याकरितां पाणी लोट-
प्याचें साधन.

पोहणें (ना.)—तरणें, तरंगणें.
चरबी (ना.)—शरीरांतील
तेलकट पदार्थ.

ताठ (वि.)—सरळ.

आहार (ना.)—भक्ष्य, खाणें.

जार (ना.)—फेंस.

वास (ना.)—रहाणें.

धडा १२.

संख्या (ना.)—गणती.

अगण्य (वि.)—अगणित,
मोजण्यास कठीण.

निष्प्रतिबंध (वि.)—ज्यास
अटकाव नाहीं असा.

गति (ना.)—जाणें.

प्रवेश (ना.)—शिरकाव.

आंगचें (वि.)—स्वतःचें.

विलक्षण (वि.)—चमत्कारिक.

रूपांतर (ना.)—रूपांत फे-
रपालट, दुसरें रूप. [ळे.

तन्हेतन्हेचे (वि.)—निरनिरा-

आकार (ना.)—आकृति.

उद्भिज्ज (ना.)—वनस्पति,
झाडें वगैरे.

कोटि (ना.)—जात, वर्ग.

खादाड (वि.)—अधाशी.

विष (ना.)—आंगातील रक्त
वाहूं न देणारा पदार्थ,
गरळ.

दंश (ना.)—चावणें.

अत्यंत (वि.)—परम, फार.

वेदना (ना.)—दुःख, कळा.

निरर्थक (वि.)—निरुपयोगी,
निष्कारण.

व्याधि (ना.)—दुःख देणारे.

करणी (ना.)—कृति, काम.

निर्वाह (ना.)—चरितार्थ,
पोट भरणें. [पोळें.

मोहोळ (ना.)—मधमाशांचें

धड (ना.)—गळ्याच्या खाल-
चा शरीराचा सर्व भाग.

मुस्कूट (ना.)—डांस. [तात.

पालटतात (क्रि.)—बदल-

नियमित (वि.)—नेमकें, ने-

बुंध (ना.)—बुडखा. [मलेले.

कोंपरा (ना.)—कोन. [वेष्टन.

आच्छादन (ना.)—झांकण,

कोसला (ना.)—वेष्टन.

कोशवासी (ना.)—वेष्टनांत
राहणारा.

तंतु (ना.)—दोरा, धागा.

तुती (ना.)—एक प्रकारचें
झाड.

धडा १३.

साधारणपणें (ना.)—सामा-
न्यतः, बहुतकरून.

॥ भक्ष्य (ना.)—खाण्याजोगें.
मोडतात (क्रि.)—गणिले
जातात. [शिवणें.

स्पर्श (ना.)—हात लावणें,

धडा १४.

खोपटी (ना.)—झोंपडी.

१. माळा (ना.)—माडी (लहान
घराची.) [स्तुति.

प्रशंसा (ना.)—वाखाणणी,

समाचार (ना.)—वर्तमान,
हकीकत.

अरती (क्रि.)—आलिकडे.

नाडी (ना.)—मनगटाची शीर.

नांवाजतो (क्रि.)—वाखाणितो.

१. वैद्य (ना.)—रोगाची परीक्षा
करणारा. [क्तिहीन.

अशक्त (वि.)—निर्बळ, श-

खुशामती (ना.)—वरवर गो- १

ड बोलणारा. [णूक.

वर्तणूक (ना.)—वर्तन, वाग-

मायावी (वि.)—कपटी, मनांत

एक व बाहेर दुसरें असें. १

पार (श. अ.)—पलीकडे.

पाशांत (ना.)—फांसांत,

आटोक्यांत.

फसणारे (वि.)—ठकणारे.

धडा १५.

मंडळी (ना.)—जमाव.

सबळ (वि.)—बळकट.

भवतिनभवति (ना.)—करावें

न करावें अशी वाटाघाट.

पांडित्य (ना.)—शहाणपणा.

सिद्ध (वि.)—निश्चित, खरें.

मानपत्र (ना.)—सन्मानाचा

कुशळ (वि.)—चतुर. [लेख.

पतकारितो (क्रि.)—आपल्या

आंगावर घेतो.

योजना (ना.)—युक्ति, बेत.

प्रत्यय (ना.)—प्रमाण, दफ-

खला.

धडा १६.

मोलकरी (ना.)—मजुरी घेऊन

काम करणारा.

पीक (ना.)—धान्याचें उत्पन्न.
आदले (वि.)—मागले, पूर्वीचे.
खपे (क्रि.)—श्रम करी.
जाडीभरडी भाकर—गरीबीचें
खाणें.

क्लेश (ना.)—त्रास, दुःख.
आंसर्वे (ना.)—डोळ्यांतील
पाणी.

जिवलग (वि.)—आवडता.
मजुरी (ना.)—वेतन, मुशा-
हिरा, मोल. [अभागी.

भाग्यहीन (वि.)—हतभागी,
सहाय (वि.)—मदतगार.

खाट (ना.)—बाज.

कष्टी (वि.)—दुःखी.

दीन (वि.)—गरीब. [येंत.

जन्मभर (का. क्रि. अ.) मरेप-
लक्षण (ना.)—चिन्ह.

याद (ना.)—टिपण.

हड्डी (वि.)—आपलेंच वे-
ऊन बसणारा, हेकेखोर.

आग्रह (ना.)—हट्ट, हेका.

प्राप्त (क्रि. वि.)—भाग.

व्याकुळ (क्रि. वि.)—हैराण,
गलित.

व्यथा (ना.)—दुःख.

एक पोट तरी कमी होईल—
एका मनुष्याच्या खाण्या-
ला जो खर्च लागतो तो
तरी उरेल.

बोल (ना.)—शब्द, भाषण.

पंक्ति (ना.)—ओळ, रांग.

यथेष्ट (क्रि. वि.)—मनाप्रमाणें.

उत्साह (ना.)—आनंद, उमेद.

धार्मिक (वि.)—धर्म करणारा,
उदार.

समाधान (ना.)—संतोष.

प्रतिज्ञा (ना.)—पण.

आचरण (ना.)—वर्तन.

साधु (ना.)—सज्जन.

भांडारी (ना.)—कोठारी,
खजीनदार.

भाग्य (ना.)—दैव, नशीब.

हर्षित (क्रि. वि.)—आनंदित.

दंड (ना.)—काठी.

स्तव (ना.)—स्तुति.

धडा १७.

गंवडी (ना.)—भिंती घाल-
णारा.

हवेली (ना.)—वाडा, मोठें घर.

कौतुक (ना.)—चमत्कार.

शिडी (ना.)—निसण, चढ-

प्याकरितां लांकडास
 पायज्या करतात ती.
 अनुक्रमानें (ना.)—आळी-
 पाळीनें, एकामागून एक.
 रास (ना.)—ढीग, जमाव.
 तळपायरी (ना.)—अगदीं
 खालची पायरी.
 परांच्या (ना.)—वर बसून
 काम करण्याकरितां भि-
 ती सभोवतीं जीं लांकडे
 बांधितात तीं.
 निरोप देणें—कामावरून का-
 ढून टाकणें, फांटा देणें.
 जातीनिशीं (क्रि. वि. अ.)—
 खुद्द, स्वतः.
 कारागीर (ना.)—कसबी.
 उदमी (ना.)—व्यापारी.
 पुरतीं (वि.) पूर्ण.
 विद्या (ना.)—कसब.
 खाण (ना.)—ज्यांतून दगड,
 धातु वगैरे खणून काढ-
 तात असा खाडा.
 सुरंग्या (ना.)—सुरंग लाव-
 णारा.
 बेलदार (ना.)—दगडफोड्या.
 चुनखडे (ना.)—चुन्याचे दगड.

अरकशी (ना.)—करवतानें
 कापणारा. [करणारा.
 लोहार (ना.)—लोखंडकाम
 हातेरें (ना.)—आउतें, काम
 करण्याचीं हत्यारें.
 देशांतरां (ना.)—दुसऱ्या देशां.
 अवजार (ना.)—शीड.
 दर्यावर्दी (ना.)—नावाडी.
 व्यवहार (ना.)—धंदा.
 क्षीण (वि.)—कृश, कमी. [ल.
 पार पाडितील—शेवटास नेती-
 लोक (ना.)—जग, सृष्टि.
 भोगीन (क्रि.)—उपभोग घेईन.
 इष्ट (वि.)—हित इच्छणारा.
 दृष्टांत (ना.)—प्रमाण, दाखला.

धडा १८.

लौकिक (ना.)—कीर्ति.
 कर्मणूक (ना.)—मनोरंजन.
 मत (ना.)—विचार, समज.
 शोभा (ना.)—चांगुलपणा.
 आवेश (ना.)—स्फुरण.
 क्रूर (वि.)—भयंकर.
 जीवजिवडे (ना.)—लहान-
 सान प्राणी. [निर्दोषी.
 निरपराधी (वि.)—गरीब,
 अनुभव (ना.)—दाखला.

वाडगें (ना.)—परसूं, घरा-
च्या आवारांतील जागा.
डौल (ना.)—बढाई, शेखी.
छुती (ना.)—ऊर.
वृत्ति (नां.)—वागणूक.
मावळून (धा.अ.)—नाहींशी
होऊन. [उडी घालणें.
झडप (ना.)—झेंप, एकदम
निःशंकपणें (ना.)—भय न
धरितां. [टाकिल्लें.
गड् केल्लें (क्रि.)—गिळून
दोष (ना.)—ठपका.
प्रसंगानुसार (क्रि. वि.)—
जसा वेळ येईल त्याप्रमाणें.

धडा १९.

सांपळा (ना.)—चाप.
प्राणावर आलें तें शेंपटाव-
रच गेल्लें—जीवच जा-
याचा पण शेंपुटच तेव-
ढें जाऊन निभावला.
अपेष्टा (ना.)—हाल, दुःखा-
ची स्थिति.

साजरें (वि.)—शोभेसैं, चांगलें
दिसणारें. [संभावित.
प्रतिष्ठित (वि.)—मानाचा,
पर (ना.)—प्रकार, तन्हा.

वाक्पांडित्य (ना.)—बोल-
ण्याचें चातुर्य. [बड.
उतावळी (ना.)—वाई, गड-
आपल्या आंगीं अनुभवून
पाहिल्लें—स्वतां दाखला
वेऊन पाहिला.

आजन्मांत (का. क्रि.)—
जन्मापासून आजपर्यंत.
चेला (ना.)—गुरूच्या मता-
प्रमाणें चालणारा शिष्य.
चौरकर्म (ना.)—चोरीचें काम.
निपुण (वि.)—प्रवीण, प-
टाईत.

ठकविद्या (ना.)—फसवि-
ण्याचें कसब.

वस्त्रप्रावरण (ना.)—चिरगुट
पांघरूण.

कारण (ना.)—उद्देश, हेतु.

मीपणा (ना.)—अहंकार,
अहंता.

धडा २०.

(३) कवितेंतील शब्दार्थ.

स्फुट (वि.)—मोठ्या ग्रंथांत
वांधली गेली नाही अ-
शी, निराळी. [वृत्त.
सवाई (ना.)—एक प्रकारचें

वैभव (ना.)—ऐश्वर्य, संपत्ति.	निजदेह [ना.; निज+देह ; क.स.]—आपलें शरीर.
शाश्वत (वि.)—नेहमीं टिकणारें. [हुत. कांहीं तरी (वि.)—थोडाब-धर्म (ना.)—चांगलें काम, उपकार.	तुष्टवीं (क्रि.)—संतुष्ट करी, तोषवी.
परलोकसखा [ना.; पर+लोक+सखा ; ष. त. स.]—स्वर्गलोकींचा मित्र.	साधु (ना.)—सज्जन मनुष्य. निर्मळ [वि ; नि+मळ ; ब. स.]—शुद्ध, निष्कपट.
निजतारक [ना.; निज+तारक ; क. स.]—आपलें रक्षण करणारा.	भाव (ना.)—वासना, भक्ति. साधितसे (क्रि.)—संपादित असतो.
दुर्जनसंगति [ना.; दुर्जन+संगति ; ष. त. स.]—वाईट लोकांची सोबत.	परकीय (वि.)—दुसऱ्याचें. परि (अ.)—परंतु.
दुर्मति [ना.; दुर+मति ; क. स.]—वाईट बुद्धि.	आत्महिती (ना.)—आपल्या कल्याणाविषयीं.
श्रीहरी [ना.; श्री+हरी ; ब. स.]—ईश्वर, विष्णु.	अर्थ (ना.)—धन, पैसा.
निजतारणि [ना.; निज+तारण ; क.स.]—आपल्या रक्षणाविषयीं. [वांचून.	कलिमाजि [ना.; कलि+माजि]—कलियुगामध्यें.
जळाविण (ना.)—पाण्यामीन (ना.)—मासा.	परमार्थ [ना.; परम+अर्थ; क. स.]—मोठा लाभ, मोक्ष.
कष्टवुनी (धा.अ.)—झिजवून, श्रमवून.	वसे (क्रि.)—राहते, घोळते. सुयोग वियोग [ना.; सुयोग+वियोग]—जवळ असणें किंवा नसणें; मैत्री आणि द्वेष.
	अजस्र (क्रि. वि.)—निरंतर. अर्थपर [ना.; अर्थ+पर]—पैसा मिळविण्याविषयीं तत्पर.

अनर्थ [ना.; अन्+अर्थ; नञ्
त.स.]—दुःखास कारण.
मृत्युपरीसहि (ना.)—मरणा-
पेक्षां देखील.
निर्धनता [ना. ; निर्+धनता ;
त. स.]—गरीबी.
दारुण (वि.)—भयंकर.
तेज (ना.)—मान, कीर्ति.
हरी (क्रि.)—नाहींशी करिते.
अवमानि [क्रि.; अव+मानि]
—अपमान करितो.
महि (ना.)—पृथ्वी.
दुर्गति [ना.; दुर्+गति]—
नर्कवास, वाईट अवस्था.
गमे (क्रि.)—वाटते.
पद (ना.)—पाऊल, पाय.
अन्यगृही [ना. ; अन्य+गृह]
—दुसऱ्याच्या घरीं.
जणुं (क्रि.)—जसें काय,
असें वाटते.
वाक्य (ना.)—बोलणें, भाषण.

दुर्लभ [वि.; दुर्+लभ; व.
स.]—मिळण्यास कठीण.
ज्यापरि (स.)—ज्याप्रमाणें.
दुर्मिळ [वि.; दुर्+मिळ; व.
स.]—मिळण्यास कठीण.
लोभिकरीं [ना.; लोभि+
करीं]—कृपणाच्या हातांत.
कांतसमागम [ना.; कांत+
समागम]—नवऱ्याचा
सहवास.
सुखपर्व [ना.; सुख+पर्व; प.
त. स.]—अतिशय सुख.
वित्त (ना.)—धन, पैसा.
शांतमनें [ना.; शांत+मन;
क. स.]—थंड अंतःकर-
णानें.
निजकांतमतें [ना.; निज+
कांत+मतें; प. त. स.]—
आपल्या नवऱ्याच्या वि-
चारानें.
सती (ना.)—पतिव्रता, साध्या.

मूळ कविता.—स्फुट सवय्या.

वैभव शाश्वत नाहिच यास्तव कांहितरी उपकार करा ॥

धर्मची हा पर-लोक-सखा निज-तारक होइल तोंचि खरा ॥

दुर्जन-संगति सोडुनि दुर्मति सज्जन-संगति नित्य धरा ॥

श्री-हरिचे मनि पाय धरा निज-तारणि हाचि उपाय बरा ॥ १ ॥

अन्वयः—वैभव शाश्वत नाहींच, यास्तव कांहींतरी उप-
कार करा. धर्मचि हा परलोकसखा, तोचि खरा निजतारक
होइल. दुर्जनसंगति दुर्मति सोडुनि नित्य सज्जन संगति धरा.
मनि श्रीहरीचे पाय धरा, निजतारणि हाचि उपाय बरा.

अर्थः—(कोणी विरक्त पुरुष जगास बोध करितो.)
श्रीमंती इत्यादि ऐश्वर्य टिकणारें नाहीं, याकरितां ऐश्वर्य
आहे तोंपर्यंत दुसऱ्यावर उपकार करा. तुह्मांस परलोकीं
खरा तारण करणारा धर्मच (दान) होय. दुष्ट लोकांची
संगत व वाईट वासना सोडून निरंतर साधूंची संगति धरा.
तसेंच ईश्वराच्या पायांचें स्मरण करा. हाच उपाय तुह्मांस
जन्ममरणापासून मुक्त होण्यास चांगला आहे.

पाहुनि दीन-जनास जळाविण मीन तसा अति-दुःखित होतो ॥

कष्टवुनी निज-देह जना बहु तुष्टवि नित्यचि साधु अहो तो ॥

जो उपकार करी सुजनावरि अंतरिं निर्मळ भाव धरीतो ॥

साधितसे परकीय-हिता परि साधन आत्म-हितीचि करीतो ॥ २ ॥

अन्वयः—अहो, (जो) दीनजनास पाहुनि (जसा)
जळाविण मीन तसा अतिदुःखित होतो ; निजदेह कष्टवुनी
जना नित्यचि बहु तुष्टवि ; जो सुजनावरि उपकार करी ;
अंतरिं निर्मळ भाव धरीतो, परकीय हिता साधितसे परी
आत्महितीचि साधन करीतो, तो साधु.

अर्थः—अहो, ज्याप्रमाणें मासा पाण्यावांचून तळमळतो,
त्याप्रमाणें अनाथ लोकांस पाहून ज्याचें अंतःकरण दुःखी
होतें ; जो नित्य आपलें शरीर झिजवून लोकांस संतोष देतो ;

जो चांगल्या लोकांवर उपकार करितो, व निष्कपट रीतीने वागतो; आणि तो जरी दुसऱ्याच्या हिताकरितां झटतो तरी आपल्या हितांचेंच साधन करितो; असा जो तो साधु आहे, असें समजावें.

टीपः—१ लोकांचें कल्याण केलें असतां त्यापासून त्यांचें हित होतेंच, परंतु परोपकार करणें हें जें आपलें कर्तव्यकर्म तें आपण बजाविलें असतां, त्यापासून लोकांचें कल्याण होऊन आपलें हित होतें म्हणजे आपण आपल्या कर्तव्यकर्माप्रमाणें वागल्याचें श्रेय आपल्या पदरीं येतें.

अर्थचि या कलि-माजि जना परमार्थ असा दुसरा न दिसे ॥

अर्थ मिळेल कसा मज राहिल तो जवळी मनि हेंचि वसे ॥

अर्थ-सुयोगवियोगहि केवळ दुःख अजस्रहि देत असे ॥

अर्थ-परासि कळेचि न हा वरि अर्थ असोनि अनर्थ असे ॥ ३ ॥

अन्वयः—या कलिमाजि जना अर्थचि परमार्थ, असा दुसरा न दिसे; अर्थ कसा मिळेल, तो मजजवळी (कसा) राहिल हेंचि मनि वसे; अर्थ सुयोगवियोगहि केवळ अजस्रहि दुःख देत असे; अर्थपरासि “वरि अर्थ असोनि अनर्थ असे” हा (अर्थ) न कळेचि.

अर्थः—या पापयुगामध्ये लोकांना पैसा हाच काय तो मोक्ष, यावांचून त्यांस दुसरें कांहीं दिसत नाही. पैसा मिळेल कसा, मिळाला तर जवळ राहिल कसा, याचाच निरंतर ध्यास लागतो. पैसा हाच मैत्री जोडण्याला व मैत्री तोडण्याला कारण आहे. खरोखर पाहतां पैसा नित्य दुःखच देतो. परंतु पैसा मिळविण्याविषयीं जे तत्पर असतात, त्यांस यापासून अनर्थ होतात, हें कळत नाही. वर डामडौल दिसतो हाच अर्थ वाटतो.

टीपाः—१ सुयोग ह्य० मैत्री व वियोग ह्य० द्वेष यांस उत्पन्न

करणारा असा अर्थ घेतल्यास शोभतो. व त्याकरितां पाठ (अर्थ सुयोग वियोगहि) असा करावा व तें अर्थाचें विशेषण करावें. २ युग ह्यणजे कांहीं नियमित वर्षे. हीं चार मानलीं आहेत. १ कृतयुग. २ त्रेतायुग. ३ द्वापारयुग. ४ कलियुग. हल्लींचा चालू काळ कलियुगांतला आहे. आणि कलि (पाप) याचें युग ह्यणून या युगांतील सर्व जन पापी आहेत, असें वर्णन आहे.

मृत्युपरीसहि निर्धनता अति दारुण, तेज जनांत हरी ॥

जो निज कीं परकीयहि पाहुनि निर्धन तो अपमान करी ॥

स्त्री-सुतही अवमानि निरंतर भाषण कोणि मनीं न धरी ॥

दुःखचि अंतरिं बाहिर त्यास, महीवरि दुर्गति हीच खरी ॥ ४ ॥

अन्वयः—निर्धनता मृत्युपरीसहि अति दारुण, जनांत तेज हरी. निज कीं परकीयहि निर्धन पाहुनि जो तो अपमान करी. स्त्रीसुतही निरंतर अवमानि, कोणी भाषण मनीं न धरी. अंतरिं बाहिर दुःखचि त्यास महीवरि हीच खरी दुर्गति.

अर्थः—गरीबी ही मरणापेक्षां देखील कठीण आहे, तिच्या योगानें जगांत त्याचें (गरीब मनुष्याचें) वजन नाहीसें होतें. परकी आणि मित्रादिकरून आपले लोकही, जो तो त्याचा अपमान करितो. प्रत्यक्ष त्याची बायको आणि मुलगा सुद्धां त्याची अप्रतिष्ठा करितात, व त्याचा शब्द कोणीही मनावर घेत नाही. याप्रमाणें गरीब मनुष्याला आंत^१ व बाहेर दुःखच. यावरून गरीबी ही या लोकीं नरक-वासच आहे.

टीपः—१ घरांत किंवा मनांत व लोकांत असा अर्थ.

जीस गमे पद अन्य-गृहीं जर ठेवियलें जणुं सर्प-शिरीं ॥
वाक्य जिचें अति-दुर्लभ ज्यापरि दुर्मिळ जें धन लोभि-करीं ॥
कांत-समागम तेंचि गमे सुख-पर्व नसे जरि वित्त घरीं ॥
शांत-मनें निज-कांत-मतें करि कृत्य सती जनिं तीच खरी ॥५॥

अन्वयः—जीस, अन्यगृहीं जर पद ठेवियलें जणुं सर्प-शिरीं गमे ; जिचें वाक्य अति दुर्लभ, ज्यापरि लोभिकरीं जें धन दुर्मिळ ; जरि घरीं वित्त नसे, कांतसमागम तेंचि सुखपर्व गमे ; शांतमनें निजकांतमतें कृत्य करि तीच जनिं सती खरी.

अर्थः—ज्या स्त्रीला दुसऱ्याचें घरीं पाय ठेवण्याची (जाण्याची) इतकी भीति वाटते, कीं सापाचे डोकीवर पाय ठेवतें कीं काय असें तिला वाटतें ; ज्याप्रमाणें लोभी मनुष्याच्या हातांतिल पैसा मिळावयाचा नाही, त्याप्रमाणें तिचें बोलणेंही ऐकावयास मिळावयाचें नाही ; घरीं जरी पैसा नसला तरी नवऱ्यासमागमें रहावें यांतच तिला मोठें सुख होतें ; आणि शांतपणानें नवऱ्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें जीं कामें करिते, तीच या जगांत खरीं पतिव्रता होय.

धडा २१.
मूळचें (वि.)—आरंभीचें.
फांस (ना.) मार्गेपुढें सर-
णारा दोरीचा विळखा.
ककह (ना.)—तंडा, भांडण.

स्वस्थपणा (ना.)—शांतता.
नातें (ना.)—जवळचा संबंध.
संसार (ना.)—प्रपंच.
पालें (ना.)—लहान तंबु,
राहुटी.

वर्णन (ना.)—निरूपण.
 पिंगट (वि.)—पिंवलट, सो-
 ठेंगू (वि.)—ठेंगणा. [नसळा.
 कुरूप (वि.)—वाईट रूपाचें.
 नकशी (ना.)—वेलबुष्टी, क-
 शिदा.
 भरपोषाक (ना.)—सगळा
 पोषाक.
 पर (ना.)—पीस.
 नग (ना.)—दागिने.
 जखडून (पू. धा. अ.)—
 आंवलून.
 तह (ना.)—सल्ला, एकी.
 गंभीरपणा (ना.)—प्रौढपणा.
 थंड (वि.)—शांत, आळशी.
 मर्यादा (ना.)—भीड, अदबी.
 जिवास जीव देणारे—ज्याला
 एकदां आपला ह्मटला,
 त्याच्यासाठीं आपल्या
 जिवावर देखील उदार
 होणारे.

धडा २२.

शहाणपणा (ना.)—चातुर्य.
 प्रवास (ना.)—देश फिरणें.
 थैली (ना.)—पिशवी.
 मोहर (ना.)—शिक्षा, खूण.

काजी (ना.)—मुसलमान
 लोकांचा धर्माधिकारी,
 न्यायाधीश.
 मोहरबंद (वि.)—बंद क-
 रून शिक्षा केलेली.
 जाहीर केली (क्रि.)—क-
 लविली. [वाडा.
 इनसाफ (ना.)—न्याय, नि-
 तक्त (ना.)—गादी, सिंहासन.
 मसनद (ना.)—तक्तावरील
 आच्छादन.
 फरास (ना.)—बैठक घाल-
 णारा चाकर.
 रफूगार (ना.)—रफू कर-
 णारा, तुणणारा.
 बेमालूम (वि.)—न समजेसा.
 होन (ना.)—साडेतीन रुपये
 किमतीचें एक सोन्याचें
 नाणें. [हांतरली.
 बिच्छावली (क्रि.)—घातली,
 दर्शविलें (क्रि.)—दाखविलें.
 पद (ना.)—पदवी, हुदा.
 अल्ला (ना.)—ईश्वर.
 आरोप (ना.)—गुन्हा, बालंट.
 चकित (क्रि. वि.)—थक्क.
 तोड (ना.)—इलाज, उपाय.

धडा २३.

शाबासकी (ना.)—वाहवा,
 'बरे केलेंस' असें ह्यणणे.
 कौतुक (ना.)—चमत्कार.
 स्फुंदस्फुंदून (पू. धा. अ.)—
 हुंदके देऊन. [शासन.
 पारिपत्य (ना.)—शिक्षा,
 मूढ (वि.)—मूर्ख.
 लाड (ना.)—अतिशय प्रीति,
 लडिवाळ.

कारण (ना.)—निमित्त.
 झाडा (ना.)—झडती.
 झाडा घावयाचा पडेल—ज-
 बाबदार व्हावे लागेल.

धडा २४.

सरकार देणे (ना.)—जकात,
 कर वगैरे जो पैसा सर-
 कारास द्यावा लागतो ते.
 पट्टी (ना.)—वर्गणी, कर.
 वेडेपणा पदरीं घातला—मूर्ख
 आहां अशी त्यांची खा-
 त्री करून दिली.

वाटेवर (ना.)—ताळ्यावर.
 तिखटमीठ लावून वर्णिलीं—
 वाजवीपेक्षां जास्त रीतीनें
 खुलवून सांगितलीं.

बनावून (पू. धा. अ.)—रचून.
 भर (ना.)—भरती, पुरवठा.
 इतःपर (का. क्रि. अ.)—या-
 पुढें. [चारानें.
 विचारपूर्वक (क्रि. वि.)—वि-
 शुष्क (वि.)—कोरडे, वा-
 ळलेलें. [पिंजरा.

अस्थिपंजर (ना.)—हाडांचा
 पश्चात्ताप (ना.)—आपल्या
 हातून एखादी वाईट गोष्ट
 झाल्यानंतर त्याविषयीं मा-
 गाहून वाईट वाटणे,
 पस्तावा.

पूर्ववत् (का. क्रि. अ.)—पूर्वी-
 प्रमाणें. [मान्य.

राजी (क्रि. वि.)—कबूल,
 अनमान करणे—कांकू करणे.
 पुंडावे (ना.)—बंडाळी.
 दरवडा (ना.)—चोरांची
 टोळी येऊन प्रसिद्धपणे
 एखाद्याचें घर फोडणे.

धडा २५.

विशेष (ना.) अधिक, जास्त.
 वियोग (ना.)—तुटातूट.
 कावरेबावरे (वि.)—घाबर-
 ल्यासारखें.

गर्भ राहणें—गरोदर होणें,
गाभण होणें.

सुस्थळ(ना.)—चांगली जागा.

यथायोग्य(वि.)—पाहिजे तशी.

निरुपद्रव (वि.)—जेथें को-

णापासून त्रास पोंचणार

नाहीं अशी.

सर्वसाधारण (वि.)—सर्वास

लागू.

लगत (ना.)—संबंध.

किंबहुना (उ. अ.)—फार तर

काय.

सृष्टिकर्ता (ना.)—जग उ-

त्पन्नकर्ता, ईश्वर.

संगोपन (ना.)—पालनपोषण.

प्रसव (ना.)—उपजणें, ज-

न्मास येणें.

सामर्थ्य (नां.)—शक्ति.

पढणें (धा. ना.)—शिकणें.

क्रिया (ना.)—काम, कृत्य.

नीति (ना.)—चांगल्या मा-

गनिं चालणें. [रस्ता.

सन्मार्ग (ना.)—चांगला

कित्ता (ना.)—वळण.

आपल्या आचरणाचा कित्ता

'त्यांस लावावा—आपण

तसें वागून त्यांस त्याप्र-

माणें वागावयास लावावें.

व्यसन (ना.)—छंद, नाद.

शिक्षा (ना.)—चांगली रीत-

भात लावणें.

धडा २६.

परहित (ना.)—दुसऱ्याचें

बरे करणें.

स्वार्थ (ना.)—आपलें हित.

उपमा (ना.)—दाखला, व-

रोबरी.

शंका (ना.)—संशय, भ्रान्ति.

अभ्यास (ना.)—सराव, सवय.

दृष्टांत (ना.)—दाखला, उ-

दाहरण.

सांचा (ना.)—पदार्थास पा-

हिजे तसा आकार आ-

णण्याकरितां लांकूड इ-

त्यादिकांचा करतात तो.

सत्पुरुष (ना.)—चांगला

मनुष्य.

संकट (ना.)—अरिष्ट, विघ्न.

ह्मण(ना.)—बोलण्याची रूढि.

सलुख (ना.)—मैत्री.

परपीडनीं (ना.)—दुसऱ्यास

त्रास दिल्यानें.

धडा २७.

संवाद (ना.)—संभाषण.
 तेजस्वी (वि.)—चकचकीत.
 स्फटिक (ना.)—एका प्रकार-
 चा तेजस्वी पांढरा दगड.
 पार (क्रि. वि. अ.)—पलीकडे.
 भेदक (वि.)—फरक दाख-
 विणारा.

धर्म (ना.)—गुण.
 घण (ना.)—मोठा हातोडा.
 ग्वनिज (वि.)—खाणीतून का-
 ढलेले. [लून न गाळलेले.
 अशोधित (वि.)—भट्टींत घा-
 द्रव्य (ना.)—पदार्थ, वस्तु.
 सहजगत्या (ना.)—सहजरीती-
 तुलना (ना.)—बरोवरी. [ने.
 मौल्य (ना.)—किंमत.
 वसूल (ना.)—उत्पन्न.

धडा २८.

प्रसार (ना.)—विस्तार.
 उत्कर्ष (ना.)—भरभराट.
 तात्र (ना.)—कागदाचे पान.
 प्रती (ना.)—नकला.
 लेखक (ना.)—लिहिणारा.
 टांकसाळ (ना.)—नाणें पा-
 डण्याची जागा,

व्यय (ना.)—खर्च.
 अनुमान (ना.)—अजमास,
 अटकळ. [वेटास.
 द्वीपांतरास (ना.)—दुसऱ्या
 विनधोक (क्रि. वि.)—धो-
 क्र्याशिवाय.

अनायासे [ना.; अन्+आ-
 यास]—श्रमावांचून.

टप्पा (ना.)—मजल, पल्ल्या.
 वारा पडला—वारा बंद झाला.
 प्रवाह (ना.)—वाहणें, ओघ.
 प्रतिकूल (वि.)—उलट, तों-
 डचा (वारा).

कुंठित (वि.)—बंद, क्षीण.
 स्वशक्तिप्रेरित (वि.)—आ-
 पल्या जोरानें चालणारीं.

धडा २९.

वडण (ना.)—रचना.
 संदेह (ना.)—संशय, भ्रांति.
 पथ्यावर (ना.)—हितावर.
 आज आपल्या पथ्यावर प-
 डेल—त्यापासून आपलें
 हित होईल.
 बळ (ना.)—सैन्य.
 समरांगण [ना.; समर+अं-
 गण]—लढाईची जागा.

एकवटून (पू. धा. अ.)—ए-

कांत एक मिसळून.

जीत (ना.)—जय.

टौकारून (पू. धा. अ.)—डोळे

वटारून, न्याहाळून.

भासवूं लागला—जाणवूं ला-

गला.

उंदराच्या तोंडास आणि

माझ्या तोंडास कांहीं मि-

ळतें—उंदराचें तोंड आणि

माझें तोंड यांमध्ये कां-

हींसा सारखेपणा आहे.

विपरीत (क्रि. वि.)—विरुद्ध.

अप्रतिष्ठा (ना.)—अपमान.

ढोल (ना.)—झाडाची पो-

कळी. [गुहा.

गिरिकंदर (ना.)—पर्वताची

दृढ (क्रि. वि.)—घट्ट, बळकट.

धरसोड (ना.)—धरणें व

सोडणें.

जे दोहों डगरीवर हात ठेवि-

तात—जे कोणताही एक

पक्ष दृढ धरीत नाहीत.

डगर (ना.)—जमिनीचा

लहानसा उंचवटा.

प्रतारणा (ना.)—ठकबाजी.

धडा ३०.

शांतळ (वि.)—थंड, गार.

निवांत (क्रि. वि.)—शांत, वारा

शांत (वि.)—स्थिर. [नसणें.

वादळ (ना.)—तुफान.

दिशा खायास येऊं लागल्या

—चोहोंकडे भयंकर दि-

सूं लागलें.

तड (ना.)—किनारा, कांठ.

निश्चळ (वि.)—शांत, स्थिर.

लालचावणें (ना.)—भुलथाप

देऊन फसविणें.

भुलवें (क्रि.)—मोहित व्हावें.

विकतें शहाणपण—पुष्कळ

वेळां ठेंचा खाऊन जें

शहाणपण येतें तें.

धडा ३१.

पद्यात्मक लघुहितोपदेश

ह्यांतील कविता.

(४) कवितेंतील शब्दार्थ.

पद्यात्मक [वि. ; पद्य + आत्मक ;

ब. स.]—कवितारूपि.

लघुहितोपदेश [ना. ; लघु +

हित + उपदेश ; क. स.]

—कल्याणाविषयींचा थो-

डासा बोध.

दाता (ना.)—देणारा.
मानिती (क्रि.)—मान देतात.
ख्याति(ना.)-लौकिक, कीर्ति.
अंती(ना.)—शेवटीं, मेल्यावर.
त्रैलोक्यपति [ना. ; प. त. स.]
स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ
या तिन्ही लोकांचा स्वामी.
इह (वि.)—येथे, ह्या.
मूर्ति (ना.)—प्रतिमा.
वारी (क्रि.)—नाहींसें क-
रितो, निवारण करितो.
ऊन (वि.)—उणे, कमी.
मर्यादा (ना.)—भांड, मुरवत.
आवाळ (ना.)—हाल, अ-
पेष्टा, हेळसांड.
सदाचार [ना. ; सत्+आ-
चार; क. स.]—चांगले
वर्तन. [दुसऱ्याचें द्रव्य.
परधन [ना. ; प. त. स.]—

कलह (ना.)—तंटा, भांडण.
घूत (ना.)—जुगार.
परकांता [ना.;पर+कांता; प.
त. स.]—दुसऱ्याची स्त्री.
मसलत (ना.)—खलबत, बेत.
द्रव्यराशी [ना.; ष. त. स.]—
पैशाचे ढीग,पुष्कळ पैसा.
अन्योपकार [ना. ; अन्य+
उपकार ; स. त. स.]—
दुसऱ्यावर उपकार.
ज्ञाते (ना.)—जाणते,शहाणे.
उसनें फेडणे—परत करणे,
उलट करणे.
व्यसन (ना.)—नाद, छंद.
सुरा(ना.)—दारू.
गोळी (ना.)—तंबाखु.
सेवू नको (क्रि.)—खाऊं नको.
ज्ञान (ना.)—अक्ल.

मूळ कविता:—अभंग.

देवें केला उपकार ॥ स्मरा मनी निरंतर ॥ १ ॥

देव थ्याळू जगाचा ॥ दाता सर्व परार्थाचा ॥ २ ॥

धरोनियां भाव देवीं ॥ वचन सत्य ऐसें देवीं ॥ ३ ॥

आज्ञा देवाची मानावी ॥ स्तुती देवाची करावी ॥ ४ ॥

अन्वयः—देवें उपकार केला, मनीं निरंतर स्मरा. देव जगाचा दयाळू, सर्व पदार्थांचा दाता. देवीं भाव धरोनियां, सत्य ऐसें वचन ठेवीं. देवाची आज्ञा मानावी, देवाची स्तुती करावी.

अर्थः—देवानें आपल्यावर जो उपकार केला आहे तो नेहमीं मनांत आठवीत जा. देव हा सर्व जगांवर दया करणारा आणि सर्व पदार्थ देणारा आहे. देवावर निष्ठा ठेवून खरें बोलत असा. देवाच्या आज्ञेप्रमाणें चालून त्याचीच स्तुति करीत जावी.

टीपाः—१ सर्व इंद्रियांसहित आपल्यास ईश्वरानें शरीर दिलें आहे. हा आपल्यावर त्याचा मोठा उपकार आहे. २ देवाच्या आज्ञा म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टी.

प्रामाणिका लोक मानिती ॥ त्याची होतसे जगीं ख्याती ॥

अंतीं त्यास उत्तमा गती ॥ त्रैलोक्यपती देतसे ॥ १ ॥

अन्वयः—लोक प्रामाणिका मानिती, त्याची जगीं ख्याती होतसे. त्रैलोक्यपती त्यास अंतीं उत्तमा गती देतसे.

अर्थः—लोक इमानानें चालणाऱ्या मनुष्याला मान देतात, व त्याची सर्व लोकांत कीर्ति होते ; आणि तीन लोकांचा स्वामी जो ईश्वर तो त्याला शेवटीं उत्तम गति [मोक्ष] देतो.

प्रामाणिक मनुष्याची कीर्ती ॥ इह-पर-लोकीं सर्व गाती ॥

सज्जन त्याची पाहोनि मूर्ती ॥ संतोषती मनांत ॥ २ ॥

अन्वयः—प्रामाणिक मनुष्याची कीर्ती इहपरलोकीं सर्व गाती, सज्जन त्याची मूर्ती पाहोनि मनांत संतोषती.

अर्थः—जो मनुष्य इमानानें चालतो त्याच्या कीर्तीचें वर्णन ह्या लोकीं व स्वर्गलोकीं सर्वजण करीत असतात, आणि त्याला पाहून शहाणे लोकांस संतोष होतो.

जो तुज विद्या सांगे, जो रक्षी प्राण अन्न देऊन ॥

जो भय संकट वारी, हे बापा-सम तिघे नव्हत ऊन ॥ १ ॥

अन्वयः—जो तुज विद्या सांगे, जो अन्न देऊन प्राण रक्षी, जो भय संकट वारी, हे तिघे बापासम, ऊन नव्हत.

अर्थः—जो तुला विद्या शिकवितो, जो तुला जेवावयास घालून तुझे प्राण राखतो, आणि जो तुजवर एखादें भय व संकट आलें असतां तें नाहींसें करितो, हे तिघे तुला बापा-सारिखे आहेत ; उणे नाहींत.

जर आपण वडिलांची, मर्यादा ठेविली तरिच बाळ ॥

ठेवितिल पुढें तैशी, आपुलि ते न करितील आबाळ ॥ २ ॥

अन्वयः—जर आपण वडिलांची मर्यादा ठेविली, तरिच तैशी पुढें बाळ आपुलि ठेवितिल ; ते आबाळ न करिताल.

अर्थः—जर आपण वडिलांचा मान ठेवीत गेलों, तरच पुढें आपलीं मुलें तसा आपला मान ठेवितील ; आणि तीं आपली हेळसांड करणार नाहींत.

पर-धन कलहें घूतें, चोरीनें त्वां कधीं न मिळवावें ॥

मन पर-कांतेवरती, जातां आधीं तयासि वळवावे ॥ १ ॥

अन्वयः—त्वां परधन कलहें घूतें चोरीनें कधीं न मिळवावें. परकांतेवरती मन जातां तयासि आधीं वळवावें.

अर्थः—तूं दुसऱ्याचा पैसा भांडणानें, जुगार खेळून, अथवा चोरी करून कधींही मिळवूं नको. आपलें मन दुसऱ्याच्या स्त्रीवर गेलें असतां त्याला अगोदर मार्गें फिरवावें.

त्वां मदतीस न जावे, न शिरावे मसलतींत बंडाच्या ॥

खोटें कर्म करुनि तूं, देउं नको द्रव्य-राशि दंडाच्या ॥ २ ॥

अन्वयः—त्वां बंडाच्या मदतीस न जावें ; मसलतींत न शिरावें. तूं खोटें कर्म करुनि दंडाच्या द्रव्यराशि देउं नको.

अर्थः—तूं बंडाला मदत करूं नकोस, किंवा बंडाच्या मसलतींतही शिरूं नकोस ; तूं खोटें काम करून दंडाकरितां पैशाच्या राशी भरीत बसूं नकोस.

सत्य सदा बोलावें, सांगे गुरु आणि आपुला बाप ॥

खोटें भाषण करणें, सज्जन ह्मणतात हें महा-पाप ॥ ३ ॥

अन्वयः—सदा सत्य बोलावें, गुरु आणि आपुला बाप सांगे. खोटें भाषण करणें हें सज्जन महा पाप ह्मणतात.

अर्थः—निरंतर खरें बोलत असावें, असें आपला बाप आणि आपला गुरु हे सांगतात. खोटें बोलणें हें मोठें पाप आहे असें शहाणे लोक ह्मणतात.

अन्योपकार करणें, सद्गुण पुरुषास हाच ह्मणतात ॥

पीडा परास देणें, ज्ञाते हें फार पाप गणतात ॥ ४ ॥

अन्वयः—ज्ञाते अन्योपकार करणें हाच पुरुषास सद्गुण ह्मणतात ; परास पीडा देणें हें फार पाप गणतात.

अर्थः—शहाणे लोक दुसऱ्यावर उपकार करणें हाच पुरुषाला सद्गुण आहे असें ह्मणतात आणि दुसऱ्याला दुःख देणें हें मोठें पाप आहे असें समजतात.

दिधलें दुःख परानें, उसनें फेडूं नयेचि सोसावें ॥

शिक्षा देव त्याला, करिल ह्मणोनी उगेंच ब्रैसावें ॥ ५ ॥

अन्वयः—परानें दुःख दिधलें सोसावें, उसनें फेडूं नयेचि. देव त्याला शिक्षा करिल, ह्मणोनी उगेंच ब्रैसावें.

अर्थः—दुसऱ्यानें दुःख दिलें असतां तें आपण सोसावें, त्याबद्दल उलट आपण त्यास दुःख देऊं नये. त्यानें आपणास दुःख दिलें तर देव त्याला शिक्षा करील, असें ह्मणून स्वस्थ रहावें.

गांजा ओढूं नको, सुरा पिउ नको, तूं भाग घोढूं नको, ॥

गोळी खाऊं नको, अफू शिवूं नको, माजूम सेवूं नको, ॥

कांहीं चोरूं नको, उगा फिरूं नको, वेश्येसि पाहूं नको, ॥

विद्या-ज्ञान-धना सदा मिळविल्यावांचून राहूं नको ॥ ६ ॥

(ह्याचा अन्वय श्लोकाप्रमाणेंच समजावा.)

अर्थः—तू गांजा ओढूं नको, दारू पिऊं नको, भांग घोटित बसूं नको, तंबाखू खाऊं नको, अफूला शिवूं नको, माजूम खाऊं नको, कोणतीही वस्तु चोरूं नको, कारणा-शिवाय फिरूं नको, कसबिणीकडे पाहूं देखील नको, आणि विद्या व शहाणपणा हेंच कोणी एक द्रव्य, तें नेहमीं मिळ-विल्याशिवाय राहूं नको.

धडा ३२.

दाई (ना.)—लहान मुलास पाजण्याकरितां ठेवलेली दाई.

बळी (ना.)—देवतांस मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादिकांचा देतात तो. परंतु येथें असा अर्थ नाही. फक्त ठार मारण्याकरितां मो-बदला दिला असा अर्थ.

राजस्तान (ना.)—रजपूत लो-कांचा देश, राजपुताना. ठार (क्रि. वि. अ.)—जिवें. नामांकित (वि.)—प्रख्यात, कीर्तिमान्.

राणिवसा (ना.)—राजाच्या स्त्रियांकरितां महाल, अं-तःपुर. [नें घेतली.

बळकाविली (क्रि.)—जबरी-

आक्रांत (ना.)—आक्रोशे.

पूर्वज (ना.)—वाडवडील.

वंश (ना.)—कूळ. [ला.

खुंटला (क्रि.)—संपला, सर-

निराश (वि.)—उदास, खिन्न

खोरें (ना.)—दरी.

बजाविलें (क्रि.)—निक्षून सांगितलें. [टकाव.

बाध (ना.)—हरकत, अ-

कांकू (ना.)—नानूं, करूं

नको करूं असें ह्मणणें.

स्वीकार (ना.)—अंगीकार.

मातोश्री (ना.)—आई.

स्वामिभक्तिपरायण (वि.)—धन्याच्या सेवेत तत्पर.

हातीं धरिलें—पतकरिलें,

आंगावर घेतलें.

धडा ३३.

प्रश्न (ना.)—सवाल.

छाप (ना.)—शिक्षा.
 ऋयविक्रय (ना.)—विकत
 घेणें व विकत देणें.
 प्रवृत्ति (ना.)—सुरवात, चाल.
 संज्ञा (ना.)—नांव.
 कायदा (ना.)—ठराव, कानून.
 विशेष (वि.)—नियमित, अ-
 मका. [करून.
 आटवून (पू. धा. अ.)—रस
 निग्रो (ना.)—शिद्दी (आफ्रि-
 केंतील लोक.)
 लावून पाहिलें-ताडून पाहिलें.
 वचनादाखल (ना.)—वचन
 दिल्याप्रमाणें.
 पत (ना.)—अब्रू.
 धडा ३४.
 मैना (ना.)—एका जातीची
 लहान बोलकी पक्षीण.
 मोहित होऊन—भूल पडून.
 उत्कंठा (ना.)—उत्सुकता.
 जोतें (ना.)—चवथरा.
 ओसरी (ना.)—ओटी.
 गयाळ (वि.)—वेडी, मूर्ख.
 करार (ना.)—ठराव, कबूली.
 आळ (ना.)—हट्ट, आग्रह,
 कुभांड.

बिलोरी (वि.)—कांचेचें.
 तिचा अर्धा जीव करी—तिला
 नको नकोसें करी, तिला
 हैराण करी. [स्वर.
 टिपेचा स्वर (ना.)—उंच
 श्वास (ना.)—दम.
 आत्मा (ना.)—जीव.
 प्रसन्न (वि.)—खुष.
 वेड (ना.)—नाद.
 वेधलें (क्रि.)—गुंतलें, रंजलें.
 रागिणी (ना.)—कोमळ सु-
 रावर गाणें. [दिवस.
 वाढादिवस (ना.)—जन्म-
 शृंगारणें (ना.)—सजवणें,
 नटवणें.
 विखरलीं (क्रि.)—विसकटलीं.
 धुगधुगी (ना.)—थोडा जीव
 असणें. [कन, एकदम.
 खरकन (क्रि. वि. अ.)—झट-
 तिचें तोंड खरकन उतरलें—
 तिच्या तोंडावरची टवटवी
 एकदम नाहीशी झाली.
 ओंचे (ना.)—लुगड्याचे खा-
 लचे झोले.
 अनर्थ (ना.)—आकांत.
 हेल (ना.)—स्वर.

उद्धार (ना.)—उसासा. [टक.
बंदीशाळा (ना.)—तुरुंग, अ-
डोळ्यांत पाण्याचें भरतें आलें
—तिचे डोळे पाण्यानें
भरून आले.

वेंग (ना.)—मिठी.

करमेना (क्रि.)—चैन पडेना.

आपालिपा (ना.)—एक प्र-
कारचा खेळ.

वासून (पु.धा.अ.)—पसरून,
उघडून.

व्यथा (ना.)—दुःख.

सुसह (वि.)—सोसण्यास सोपी.

धरणी (ना.)—पृथ्वी, भूमि.

ठाय (ना.)—आश्रय, जागा.

पेंढा (ना.)—भातेण, गवत.

कडीपाट (ना.)—तक्तपोशी.

धडा ३५.

आश्चर्य (ना.)—अचंबा, नवल.

अर्थ (ना.)—हेतु, अभिप्राय.

रूपांतर (ना.)—दुसरें रूप.

परमाणु (ना.)—बारीक अंश.

आकर्षून (पू. धा. अ.)—

ओढून.

सूक्ष्म (वि.)—बारीक, लहान.

संयोग (ना.)—मिलाफ.

मेघ (ना.)—ढग.

धुकें (ना.)—प्रावसाळ्यांत
कधीं कधीं ढग अगदीं
जमीनीवर येतात त्यास
हणतात. [लेली जागा.

पाणथळ (ना.)—पाणीसांच-

रहाटगाडगें (ना.)—क्रम; पा-
णी काढण्याचें एक यंत्र
त्याप्रमाणें.

दंव (ना.)—दहिंवर.

नष्ट (वि.)—नाहींतसे.

अवयव (ना.)—अंश.

हानि (ना.)—नाश, नुकसान.

धडा ३६.

बर्फ (ना.)—गोठलेलें पाणी.

योग (ना.)—मिलाफ, मेळ.

आधण (ना.)—कढ.

उकळी (ना.)—उमाळा.

मंजुळ (वि.)—गोड, मधुर.

अप्रवाही (वि.)—न वाहणारें.

अष्टमांश (वि.)—आठवाहिस्सा.

गिरण (ना.)—एक वाफेच्या

योगानें चालणारें यंत्र.

ज्यापासून सूत काढणें,

कापड विणणें वगैरे कामें

होतात.

स्वप्नांत देखील नव्हते—ध्या-
नीमनी देखील नव्हते.

धडा ३७.

हुसकून (पू.धा.अ.)—पिटा-
सवड (ना.)—संधी. [लून.
कारभारी (ना.)—देखरेख
करणारा.

धन्य (वि.)—मोठे दैववान्.
त्याला शंभर डोळे आहेत—
त्याची नजर चोहोंकडे
आहे, तो अगदीं बारका-
ईनें पहात असतो. [पून.
चडफडून (पू.धा.अ.)—संता-
वैरण (ना.)—चारा, गवत.
निरखून (पू. धा. अ.)—
न्याहाळून.

बडगा (ना.)—सोंटा, दांडा.
निश्चित (वि.)—निष्काळजी.
उधळेपणा (ना.)—खर्चिकपणा.
मोडलेले श्रीमंत—गरीबदशेस
आलेले श्रीमंत.

नाडणें (ना.)—अडविणें.
धुळीस मिळाले—सफाई बु-
डाले. (एकादा पदार्थ
अगदीं नाहीसा होणें झ-
णजे तो मातीस मिळणें.

यावरून वरील वाक्य
प्रचारांत आलें आहे.)

सावध (वि.)—हुशार.

धडा ३८.

वार्ता (ना.)—बातमी.

वेग (ना.)—जोर.

भांडवल (ना.)—व्यापारांत

घातलेला मूळचा पैसा.

आवेश (ना.)—हिंमत.

झपाटा (ना.)—तडाका, क-
डाका.

सूचक (वि.)—सूचना देणारें.

साहजिक (वि.)—स्वाभाविक.

मनोधर्म (ना.)—मनाचा कल.

समृद्धि (ना.)—पुष्कळ अस-
णें, विपुलता. [कठीण.

दुर्मिळ (वि.)—मिळण्यास

जीवन (ना.)—वांचणें.

खप (ना.)—विक्री. [करून.

प्रायः (क्रि. वि.)—बहुत-

पुरवठा (ना.)—पुरावा.

यात्रा (ना.)—देव, तीर्थे व-

गैरे ठिकाणीं जाणें. [दिवस.

दिवसगत (ना.)—पुष्कळ

जकात (ना.)—कर, दस्तुरी.

विमा (ना.)—आग, पाणी

इत्यादिकांपासून मालाचें
संरक्षण होण्याकारितां जो
पैसा देतात तो.

जोखीम (ना.)—धोका, भय.
चाल (ना.)—हल्ला, स्वारी.
भरणा (ना.)—पुरवठा.
मानवी (वि.)—मनुष्याचें.
दैवी (वि.)—देवाचें.
संदेह (ना.)—संशय. [क्षण.
अद्भुत (वि.)—अचाट, विल-

धडा ३९.

मृत्यु (ना.)—मरण.
दरबार (ना.)—सभा, कचेरी.
अंमल(ना.)—सत्ता, अधिकार.
प्रधान (ना.)—वजीर. [पत्र.
जाहीरनामा (ना.)—प्रसिद्धि-
अर्ज (ना.)—विनंती.
क्षयरोग (ना.)—ज्यापासून
मनुष्य दिवसेंदिवस क्षीण
होत जाते तो रोग.

महामारी (ना.)—पटकी.
बढाई(ना.)—डौल, फुशारकी.
तमासगीर (ना.)—खेळ क-
रणारे; पाहणारे.

समारंभ (ना.)—थाट.
कैफ (ना.)—गांजा, दारू इत्या-

दिकांपासून येणारी गुंगी.
मान डोलविली—ती गोष्ट
आपणास पसंत पडली
असें दर्शविलें.

धडा ४०.

हात लावणें—मदत करणें.
टपत (व. धा. अ.)—लक्ष
लावून जपत.
प्रार्थून(पू.धा.अ.)—विनवून.
अगत्य (क्रि. वि.)—जरूर.
तिडीक (ना.)—कळकळ,
काळजी.

मिथ्या (क्रि.वि.अ.)—खोटें.
खरळ्या (ना.)—कोयत्या,
विळे. [लावून.
पाजवून (पू.धा. अ.)—धार
कुचंबत (क्रि.वि.)—खोळंबून,
तिष्ठत.

समाधान (ना.)—समजूत.
शब्द (ना.)—दोष, बोल.

धडा ४१.

शबरीचें आख्यान—श्लोक.

(५) कवितेंतील शब्दार्थ.
शबरी (ना.)—भिल्लीण.
आख्यान (ना.)—कथा.
दीर्घ (वि.)—लांब.

नूतन (वि.)—नव्या.
 जटा (ना.)—गुंतलेले केंस.
 फेटा (ना.)—डोकीचा रुमाल.
 टोप (ना.)—मुकुट.
 माजी (ना.)—कमर.
 वेष्टित (वि.)—गुंडाळलेलीं.
 वल्कलें (ना.)—त्रस्रांप्रमाणें
 उपयोगीं पडण्यासाठीं कां-
 हीं एक प्रकारें बनविले-
 ल्या झाडांच्या साली.
 दूजा (वि.)—दुसरा. [भाता.
 तूणीर (ना.)—त्राण ठेवण्याचा
 राजीव्राक्ष [वि.; राजीव—कम-
 ल+अक्षि—डोळे; व. स.]
 —कमलासारखे आहेत
 डोळे ज्याचे तो. [पाहून.
 विलोकुनी (पू. धा. अ.)—
 वधू (ना.)—स्त्री.
 बावरी (वि.)—घाबरलेली.
 हृदयाभिराम [वि., हृदय+
 अभिराम—आनंद देणा-
 रा.; द्वि. त. स.]—म-
 नाला आनंद देणारा.
 सुकामा [वि.; सु—चांगली+का
 म—इच्छा; व. स.]—चांगली
 आहे इच्छा जिची अशी.

पुष्टांग [वि.; पुष्ट—लठ्ठ+अंग ;
 व. स.] फुगलेलें आहे
 शरीर जिचें अशी.
 भजाया (ना.)—सेवा कराव-
 यास.
 साष्टांग [क्रि. वि.; स—सह+
 अष्ट-आठ+अंग-शरीराचे
 भाग ; तृ. त. स.]—
 शरीराचे आठ भाग ज-
 मीनीस लावून.
 रघुराजपाया [ना.; रघु+
 राज+पाय ; ष. त. स.]—
 रामाच्या पायाला.
 राघव (ना.)—रघुराजाच्या वं-
 शांत उत्पन्न झालेला; राम
 फळाहार [ना.; फळ+आहार
 —खाणें; ष. त. स.]—
 फळें खाणें.
 सेवीं (क्रि.)—भक्षण कर, खा.
 सीताभिरामा [ना.; सीता+अ-
 भिराम; द्वि. त. स.]—सीते-
 ला आनंद देणाऱ्या रामा.
 क्षतांकित [वि.; क्षत—छिद्र+
 अंकित—चिन्हें पडलेलीं ;
 तृ. त. स.]—छिद्रें पडलेलीं
 आहेत ज्यांवर अशीं.

भोळा (वि.)—साधा.
 चंचूपुट [ना.; चंचू—चोंच+
 पुट-जोड; ष. त. स.]—चोंच.
 नेणो (क्रि.)—जाणत नाहीं.
 प्रतिफळास (ना.)—प्रत्येक
 फळास.
 नखांक [ना.; नख+अंक—
 चिन्ह; तृ. त. स.]—न-
 खानें केलेली खूण.
 चंचूक्षते [ना.; चंचू+क्षत ;
 तृ. त. स.]—चोंचीने पा-
 डलेलीं भोंकें.
 कपाळा (ना.)—नशीवा.
 चाखोनि (धा. अ.)—रुचि
 घेऊन. [वाहते.
 शिवते पदाते—पायाची शपथ
 मधुरतर (वि.)—फार गोड.
 पूर्ण (क्रि. वि.)—पुरती, पुरी.
 खोडी (ना.)—दोष.
 सुखावे (क्रि.)—आनंद पावे.
 नाथ (ना.)—पति, स्वामी.
 जानकी (ना.)—जनकरा-
 जाची मुलगी, सीता.
 शास्त्रसिद्ध [वि.; शास्त्र+सि-
 द्ध; तृ. त. स.] शास्त्रानें
 सांगितलेला, शास्त्रप्रसिद्ध.

उच्चिष्ट (ना.)—उष्टें.
 प्रेमभरें [ना.; प्रेम+भरें; ष.
 त. स.]—फार प्रीतीनें.
 प्रसन्न (वि.)—संतुष्ट.
 आत्माराम [वि.; आत्मा+
 आराम-विसावा; ष. त. स.]
 —शांत चित्त असा.
 रमापति [ना.; रमा—लक्ष्मी
 +पति; ष. त. स.]—ल-
 क्ष्मीचा नवरा.
 अर्पिता (वि.)—घालिता.
 वनफळें [ना.; वन+फळें ;
 स. त. स.]—रानांतील फळें.
 लोकनायक [ना. ; लोक+
 नायक—स्वामी]—जगा-
 चा स्वामी.
 बाष्पतोय [ना.; बाष्प—अश्रु
 +तोय—पाणी; ष. त. स.]
 —अश्रूंचें पाणी, अश्रु.
 रामचंद्रविभु [ना.; रामचंद्र+
 विभु—समर्थ, व्यापक; क.
 स.] समर्थ असा रामचंद्र.
 लक्षुनी (धा. अ.)—लक्षांत
 आणून, स्मरून.
 विनटली (क्रि.)—सिद्ध—त-
 त्पर झाली.

शरणासी (ना.)—शरण जाण्यास.	महानुभाव [वि.; महा+अनु- भाव—पराक्रम; व. स.]— मोठा पराक्रमी.
चरणपल्लव [ना.; चरण—पाय +पल्लव—पाला; क.स.]कों- वळ्या पाल्यासारखे मऊ पाय.	चिन्मय राजवाट [ना.; चित् —ज्ञान+मय+राजवाट— मोठा रस्ता; प. त. स.] —मोक्षाचा मार्ग.
मनोगत [ना. ; मनस्+गत; प. त. स.]—इच्छा.	

या आख्यानाचा संबंध.

मातंग ऋषीच्या आश्रमांत 'श्रवणा' नांवाची एका भिल्लाची स्त्री होती. ती नित्य त्या ऋषीचा आश्रम झाडून स्वच्छ करित असे. एक वेळीं ऋषीनें तिला विचारिलें कीं, 'तूं असें कां करितेस?' तेव्हां 'मी हीनजाति आहे व मला कोणाचा आश्रय नाही, म्हणून आपला देह ब्राम्हणाची सेवा करण्यांत शिजवावा म्हणजे जन्माचें सार्थक होईल' असें ती म्हणाली. तिची शुद्ध भक्ति पाहून ऋषीनें तिला रामकथा सांगितली, व 'तो या अण्यांत येईल, व तुला दर्शन देईल' असेंही त्यानें तिला आश्वासन दिलें. तेव्हांपासून ती रामाची वाट पहात होती. पुढें राम त्या अण्यांत येऊन त्याची व तिची भेट झाली. त्याविषयींचा वृत्तांत या आख्यानांत आहे.

मूळकविता.—(श्लोक.)

ज्याच्या मस्तकीं दीर्घ नूतन जटा फेटा दिसे टोप तो ॥
माजीं वेष्टित वल्कलें झळकती वूजा ह्मणे कोण तो ॥
आश्चर्या अति पावलीं बघुनियां तूणीर पाठीवरी ॥
राजीवाक्ष असा विलोकुनि वधू धांवें जशी बावरी ॥ १ ॥

अन्वयः—ज्याच्या मस्तकीं दीर्घ नूतन जटा फेटा तो टोप दिसे. माजीं वेष्टित वल्कलें झळकती, तो दूजा कोण

हणें. पाठीवरी तूर्णार बघुनियां अति आश्चर्या पावली. असा राजीवाक्ष विलोकुनि जशी बावरी बधू धांवे (तशी धांवे.)

अर्थ:--ज्याच्या डोक्यावर लांब आणि नव्या अशा जटेचा बांधलेला फेंटा टोपाप्रमाणें दिसतो आहे, आणि ज्याच्या कमरेस गुंडाळलेलीं झाडांच्या सालींचीं वस्त्रें चकाकत आहेत, अशा (रामा) बरोबर दुसऱ्याला (लक्ष्मणाला) पाहून 'हा दुसरा कोण बरे ?' असें श्रवणा नांवाची भिल्लीण हणाली. त्याच्या पाठीवर बाणांचा भाता पाहून त्या शबरीला फार आश्चर्य वाटलें. अशा प्रकारच्या कमलनयन रामाला पाहून, जशी बावरलेली बायको धांवते, त्याप्रमाणें ती धांवली.

देखोनि डोळां हृदयाभिरामा ॥ रामापुढें धांवतसे सु-क्रामा ॥

पुष्टांग झाली स्व-सुखें भजाया ॥ साष्टांग वंदी रघुराज-पाया ॥ २ ॥

अन्वय:--हृदयाभिरामा डोळां देखोनि, सुक्रामा रामापुढें धांवतसे. स्वसुखें भजाया पुष्टांग झाली, रघुराज पायां साष्टांग वंदी.

अर्थ:--हृदयाला आनंद देणाऱ्या अशा रामाला डोळ्यांनीं पाहून, चांगली आहे इच्छा जिची अशी ती श्रवणा नांवाची शबरी त्याजपुढें धांवत गेली. आपण होऊन त्याची सेवा करण्याला तिचें आंग फुरफुरलें, आणि तिनें रामाच्या पायांला साष्टांग नमस्कार घातला.

बहू दीससी राववा तूं भुकेला ॥ तुवां पाहिजे वा फळाहार केला ॥

तुझ्या कारणें म्यां फळें गोड रामा ॥ पहा आणिलीं सेविं सीताभिरामा ॥ ३ ॥

अन्वय:--राववा, तूं बहू भुकेला दीससी. वा तुवां फळाहार केला पाहिजे. रामा, म्यां तुझ्याकारणें गोड फळें आणिलीं पहा. सीताभिरामा सेविं.

अर्थ:--राववा, तूं फार भुकेलेला दिसतोस. वा, तुला

फराळ केला पाहिजे. मीं तुझ्यासाठीं गोड फळें आणिलीं आहेत पहा. हे सीतेला रमविणाऱ्या रामा, हीं तूं खा.

सारीं क्षतांकित फळें निरखोनि डोळां ॥
कां हो अशीं तिस पुसे रघुराज भोळा ॥
चंचूपुटेंचि बहु टोंचिलि पांखरांनीं ॥
नेणो दिला प्रतिफळास नखांक रानीं ॥ ४ ॥

अन्वयः—सारीं क्षतांकित फळें डोळां निरखोनि भोळा रघुराज तिस पुसे, अशीं कां हो ? पांखरांनीं रानीं चंचूपुटेंचि बहु टोंचिलीं, प्रतिफळास नखांक दिला नेणो.

अर्थः—सर्व फळांना भोंकें पडलेलीं आहेत असें पाहून त्या भोळ्या रामचंद्रानें तिला विचारिलें, हीं अशीं कां बरे ? पांखरांनीं रानामध्ये हीं चोंचींनीं टोंचलेलीं आहेत, किंवा प्रत्येक फळाला नखें टोंचलीं आहेत, हें कांहीं समजत नाहीं. चंचुक्षते हीं नव्हती दयाळा ॥ मी कां तशीं आणिन हा कपाळा ! ॥ म्यां आपुल्या चावुनि शुद्ध दांतें ॥ चाखोनि वें मी शिवतें पदातें ॥ ५ ॥

अन्वयः—दयाळा, हीं चंचुक्षते नव्हती, हा कपाळा ! मी तशीं कां आणिन ? म्यां आपुल्या शुद्ध दांतें चावुनि चाखोनि वें. मी पदातें शिवतें.

अर्थः—हे दयाळा रामा, हीं चोंचीनें भोंकें पाडिलेलीं अशीं नव्हत. हा दैवा ! मी तसलीं कां आणिन बरे ? मीं खरोखर आपल्या दांतांनीं चावून आणि गोडी पाहून हीं घेतलेलीं आहेत. ह्याबद्दल मी तुझ्या पायांवर हात मारितें.

टीपाः—१ हें विशेषण फळांचें. २ अगदीं खरें सांगतेवेळीं पायां-वर अथवा गळ्यावर हात ठेवून सांगण्याचा प्रघात आहे.

मधुर-तर फळांची पूर्ण घेऊनि गोडी ॥
मग मज रघु-नाथा ठेविता होय खोडी ॥

निरखुनि रघुरायें भाव त्या भिल्लिणीचा ॥

परम मनि सुखावे नाथ तो जानकीचा ॥ ६ ॥

अन्वयः—रघुनाथा, मधुतर फळांची पूर्ण गोडी घेऊनि मग मज खोडी ठेविता होय. रघुरायें त्या भिल्लिणीचा भाव निरखुनि तो जानकीचा नाथ मनि परम सुखावे.

अर्थः—हे रघुनाथा, ह्या अतिशय गोड अशा फळांची नीट गोडी घेऊन मग मला दोष लाव. तो जानकीचा पति रामचंद्र त्या भिल्लिणीची भक्ति पाहून मनामध्ये फार सुख पावला.

भिल्ली बोलुनि बोल सुंदर असे रामाकरीं तीं फळें ॥

घाली नेणुनी शास्त्रसिद्ध-पुरुषा उच्छिष्ट देतां बळें ॥

प्रेमें प्रेमभरें प्रसन्न-हृदये भक्ताजनांचा पिता ॥

आत्माराम रमा-पती निज-मुखीं झाला फळें अर्पिता ॥ ७ ॥

अन्वयः—भिल्ली असे सुंदर बोल बोलुनि तीं फळें रामा-करीं घाली. उच्छिष्ट नेणुनि शास्त्रसिद्धपुरुषां बळें देतां, प्रेमें प्रेमभरें प्रसन्नहृदये भक्ताजनांचा पिता आत्माराम रमापती निजमुखीं फळें अर्पिता झाला.

अर्थः—श्रवणेनें अशीं गोड गोड भाषणे बोलून तीं फळें रामाच्या हातांत दिलीं. व उष्टें न समजून शास्त्रप्रसिद्ध पुरुष जो रामचंद्र त्याला बुद्ध्या दिलीं असतां, मोठ्या प्रेमानें व संतोषित अंतःकरणानें, केवळ भक्तांचें बापाप्रमाणें पालन करणारा, लक्ष्मीचा पति व आत्म्याचें विश्रान्तिस्थान असा जो रामचंद्र, त्यानें तीं फळें खाल्तीं.

टीपः—१ 'शास्त्रसिद्ध' असा चौथ्या पुस्तकांत पाठ आहे, परंतु असा शब्द होत नाही, व त्याचा अर्थही शास्त्रानें निषिद्ध असा होत नाही.

भिल्लिच्या वनफळें मन धालें ॥ लोकनायक ह्मणे सुख झालें ॥
प्रेम रामहृदयीं बहु आलें ॥ बाष्पतोय नयनांत निघालें ॥ ८ ॥

अन्वयः—भिल्लिच्या वनफळें मन धालें, लोकनायक सुख झालें ह्मणे. रामहृदयीं बहु प्रेम आलें, नयनांत बाष्पतोय निघालें.

अर्थः—त्या भिल्लिणीनें दिलेल्या रानफळांनीं (बोरानीं) मन तृप्त झालें; आणि सर्व लोकांचा धनी रामचंद्र 'मला सुख झालें' असें ह्मणाला. त्या भिल्लिणीची भक्ति पाहून रामाच्या हृदयांत फार प्रेम आलें, आणि डोळ्यांतून पाणी वाहूं लागलें.

रामचंद्र-विभुच्या चरणासी ॥ लक्षुनी विनटली शरणासी ॥
वंदितां बहु सुखेंचि वधू ते ॥ अश्रुनें चरणपल्लव धूते ॥ ९ ॥

अन्वयः—ते वधू रामचंद्र विभुच्या चरणासी लक्षुनी शरणासी विनटली, बहु सुखेंचि वंदितां अश्रुनें चरणपल्लव धूते.

अर्थः—ती श्रवणा नांवाची शबरी समर्थ रामचंद्राच्या पायांकडे लक्ष लावून शरण जाण्यास तयार झाली; आणि परम आनंदानें रामाच्या पायांवर डोकें ठेवीत असतां तिनें आपल्या आसवांनीं त्याचे कोमल पाय धुतले (ह्मणजे तिच्या डोळ्यांतून अतिशय प्रेमाश्रु निघून, त्यांच्या योगानें रामचंद्राचे पाय भिजून गेले.)

माझे मनोगत वियोग तुझा नसावा ॥

रूपीं तुझ्या दृढ असेन महानुभावा ॥

स्वामी ह्मणे, तुज वियोग कधीं न वाटे ॥

जा शेवटीं मिळसि चिन्मयराजवाटे ॥ १० ॥

अन्वयः—महानुभावा, माझे मनोगत तुझा वियोग नसावा, तुझ्या रूपीं दृढ असेन. स्वामी ह्मणे, तुज वियोग कधीं न वाटे; शेवटीं चिन्मयराजवाटे मिळसि जा.

अर्थ:—हे महापराक्रमी रामा, माझा हेतु असा आहे की तुझी व माझी तुटातूट कधीही पडू नये, आणि माझ्या हृदयामध्ये तुझी मूर्ति सारखी रहावी. रामचंद्र बोलला, तुझी व माझी तुटातूट कधीही पडणार नाही, आणि शेवटी (तू मेल्यावर) तुला मुक्ति मिळेल, जा.

स्फुट श्लोक.

(६) कवितेंतील शब्दार्थ.

वर्ततो (क्रि.)—वागतो.

लोककल्याणकारी [ना. ; लोक+कल्याण+कारी ; द्वि. त. स.]—लोकांचें हित करणारा.

सदाचार [ना. ; सत्—चांगलें +आचार—आचरण; क. स.]—चांगलें आचरण.

शास्त्रार्थ [ना. ; शास्त्र+अर्थ ; स. त. स.]—शास्त्रांतील भावार्थ

चपेटा (ना.)—चपराक.

करी (ना.)—हत्ती.

मत्त (वि.)—माजलेला.

तेजस्वी (वि.)—पराक्रमी.

वृत्ति (ना.)—स्वभाव, वा-
गणूक.

चाड (ना.)—गरज.

साहे (क्रि.)—सोशी.

प्रकट (वि.)—उघड, स्पष्ट.
परतेजोबलमदा [ना. ; पर +तेज+बल+मद—गर्व ;

ष. त. स.]—दुसऱ्याचा पराक्रम आणि सामर्थ्य यांच्या गर्वास.

प्रकृतिगुण [ना. ; प्रकृति+गुण ; ष. त. स.]—मूळचा स्वभाव, देहस्वभाव.

कदा (क्रि. वि. अ.)—कधीं.

मयूखांनीं (ना.)—किरणांनीं.

प्रखरतर (वि.)—फार कडक.

चंडांशु [ना. ; चंड—कडक+अंशु—किरण; व. स.]—सूर्य.

तपतो (क्रि.)—प्रकाशतो.

रविग्रावा [ना.; रवि-सूर्य+
ग्रावा-दगड; ष. त.]--
सूर्यकांत मणि.
अनलसम [वि.; अनल-अग्नि+
सम-सारखा; तृ. त. स.]
-अग्नीसारखा.
वमतो (क्रि.)-ओकतो.
मर्कट (ना.)-माकड.
मद्य (ना.)-दारू.
वृश्चिकदंश [नां.; वृश्चिक-
विंचू+दंश-चावणें; ष.
त. स.]-विंचू चावणें.
तदनंतर (क्रि. वि. अ.)-
लागलेंच.
भूतबाधा [ना.; भूत+बाधा.]

-पिशाचाची पीडा.
चेष्टा (ना.)-वेडेचार.
कपि (ना.)-वानर, माकड.
अगाध (वि.)-अगणित,
असंख्य.
परांहीं (वि.)-दुसऱ्यांनीं.
अपकार (ना.)-पीडा.
कोमल (वि.)-कौवळें.
तरुतुल्य [ना.; तरु+तुल्य
-सारखें; तृ. त. स.]-
झाडासारखी.
वेषुनी (धा. अ.)-गुंडाळून.
फांकिल (क्रि.)-पसरेल.
विद्यालय [ना.; विद्या+आलय
-जागा; ष. त. स.]-शाळा.

मूळ कविता.—(श्लोक.)

जसा वर्ततो लोककल्याणकारी ॥ जर्गीं वर्तती लोकही त्या प्रकारीं ॥
वदे तो सदाचार शास्त्रार्थ जैसे ॥ जर्गीं वर्तती लोकही सर्व तैसे ॥ १ ॥

अन्वयः—जसा लोककल्याणकारी वर्ततो, त्या प्रकारीं
जर्गीं लोकही वर्तती. जैसे तो सदाचार शास्त्रार्थ वदे,
तैसे जर्गीं सर्व लोकही वर्तती.

अर्थः—ज्याप्रमाणें . लोकांचें कल्याण करणारा वागतो,
त्याप्रमाणें ह्या जगामध्ये लोकही वागूं लागतात. ज्याप्रमाणें
तो चांगला आचारविचार आणि शास्त्रांचा अभिप्राय सांगेल,
त्या रीतीनें जगांतील सर्व लोकही चालूं लागतात.

सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा ॥ मारी त्याला जो करी मत्त मोठा ॥
तेजस्वी जे वृत्ति ऐशी त्यांची ॥ तेथे कांहीं चाड नाही वयाची ॥ २ ॥

अन्वयः—सिंहाचा जो बाल, तोही, जो मोठा मत्त करी,
त्याला चपेटा मारी. जे तेजस्वी त्यांची ऐशी वृत्ति.
तेथे वयाची कांहीं चाड नाही.

अर्थः—सिंहाचा जो बालक तोही मोठ्या माजलेल्या
हत्तीला चपराक मारितो. (ह्यणजे त्याचे गंडस्थळ फोडून
टाकितो.) जे शूर असतात त्यांचा असाच स्वभाव असतो.
तेथे वयाची कांहींच जरूर लागत नाही.

न तेजस्वी साहे प्रकट परतेजोबलमदा ॥
जयाचा जो आहे प्रकृतिगुण लोपे न च कदा ॥
मयूखांनीं जेव्हां प्रखरतर चंडांशु तपतो ॥
रविप्रावा तेव्हां अनलसम तेजास वमतो ॥ ३ ॥

अन्वयः—तेजस्वी प्रकट परतेजोबलमदा न साहे. जयाचा
जो प्रकृतिगुण आहे, कदा नच लोपे. जेव्हां चंडांशु प्रखरतर
मयूखांनीं तपतो, तेव्हां रविप्रावा अनलसम तेजास वमतो.

अर्थः—जो पराक्रमी आहे, त्यास दुसऱ्या पुरुषाने केलेला
पराक्रम अथवा त्याची शक्ति यांचा उघडपणे केलेला गर्व
सहन होत नाही. कारण, ज्याचा जो स्वभाव असतो तो
कधीही झांकत नाही. जेव्हां सूर्य फार कडक अशा किर-
णांनीं प्रकाशतो, तेव्हां सूर्यकांत मणि अग्निसारख्या तेजाला
ओकू लागतो. (ह्यणजे त्यांतून अग्नीसारखे तेज निघते.)

आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला ॥
झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला ॥
झाली त्यास तदनंतर भूतबाधा ॥
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा ॥ ४ ॥

अन्वयः—आधींच मर्कट, तशांतहि मद्य प्याला, तशांत

जरि त्याला वृश्चिकदंश झाला, तदनंतर त्यास भूतवाधा झाली, मग कपिच्या अगाधा चेष्टा किती वदूं.

अर्थ:—अगोदरच माकड, त्यांत तें दाखू प्यालें, तशांतच जर त्याला विंचू चावला, आणि नंतर त्याला भूत लागलें, तर मग तें माकड जे चाळे करील ते किती म्हणून सांगूं ?

आर्या.

उत्तम पुरुष ह्यणावा, जो करितो शत्रुवरिहि उपकार ॥

बहु पीडितां परांहीं, स्मरत नसे जो मनांत अपकार ॥ ५ ॥

अन्वय:—जो शत्रुवरिहि उपकार करितो, जो परांहीं बहु पीडितां मनांत उपकार स्मरत नसे, तो उत्तम पुरुष ह्यणावा.

अर्थ:—जो आपल्या शत्रूवर देखील उपकार करितो, आणि दुसऱ्यांनीं कितीही पीडा दिली तथापि ज्याच्या मनांत तो अपराध मुळींच येत नाही, त्याला उत्तम पुरुष असें ह्यणावें.

हें कार्य करीन तुझें, ऐसें बोलोनि कार्य तत्काल ॥

करणें योग्य असे वा, सुजनाची हीच कीं बरी चाल ॥ ६ ॥

अन्वय:—हें तुझें कार्य करीन, ऐसें बोलोनि तत्काल कार्य करणें, कीं वा, सुजनाची हीच योग्य बरी चाल असे.

अर्थ:—मी हें तुझें काम करीन, असें बोलल्यावर लागलेंच ते काम करावें, कारण मुला, हीच शहाण्यांची योग्य आणि चांगली चाल आहे.

बाळ-पणीं बाळांची, कोमल-तरु-तुल्य बुद्धि वांकेल ॥

घेईल ज्या गुणाला, तो गुण मतिं वेष्टुनीहि फांकेल ॥ ७ ॥

अन्वय:—बाळपणीं बाळांची बुद्धि कोमल तरुतुल्य वांकेल. मति ज्या गुणाला घेईल तो गुण वेष्टुनीहि फांकेल.

अर्थ:—लहानपणीं मुलांची बुद्धि कोंवळ्या झाडासारखी

लवते. त्या समयीं त्यांची बुद्धि ज्या गुणाला घेईल, तो घेऊनही ती अधिक पसरेल.

विद्यारथीं मुलानें, जाण्याचा नित्य वेळ साधावा ॥

मनिं नित्य वागवावें, कीं गुरुचा बोल मज न लागावा ॥ ८ ॥

अन्वयः—मुलानें विद्यारथीं जाण्याचा वेळ नित्य साधावा. मनिं नित्य वागवावें कीं, मज गुरुचा बोल न लागावा.

अर्थः—मुलानें शाळेंत जाण्याचा वेळ नेहमीं साधावा आणि मला गुरुचा शब्द कधींही लागू नये, असें निरंतर मनांत ठेवीत जावें.

आभ्यासाची वेळा, खेळांत स्वल्पही न दवडावी ॥

गेली वेळा येइल, पुन्हा अशी गोष्ट कधिंहि न वदावी ॥ ९ ॥

अन्वयः—अभ्यासाची वेळा खेळांत स्वल्पही न दवडावी. गेली वेळा पुन्हा येइल अशी गोष्ट कधिंहि न वदावी.

अर्थः—अभ्यास करण्याची वेळ थोडी देखील खेळण्यांत घालवूं नये, कारण खेळांत गेलेली वेळ पुन्हा येईल अशी गोष्ट कधींही बोलूं नये.

शाळेंत सोबत्यांनीं, खेळायचा विचार जरि केला ॥

खेळूं नये आपण कीं, व्यर्थची खेळांत काळ जो गेला ॥ १० ॥

अन्वयः—शाळेंत जरि सोबत्यांनीं खेळायचा विचार केला, आपण खेळूं नये, कीं जो काळ खेळांत गेला व्यर्थचि.

अर्थः—शाळेंत जरि आपल्या सोबत्यांनीं खेळायचा वेत केला, तरी आपण खेळूं नये. कारण जो वेळ खेळण्यांत गेला तो फुकट गेला.

धडा ४२.

भेद (ना.)—निराळेपणा.

सुळे (ना.)—हत्तीचे बाहे-

रील दांत. [शिथिल.

बोजड (वि.)—जाड आणि

चपळ (वि.)—चलाख.
 पाणीदार (वि.)—तेजस्वी.
 चिरम्या (ना.)—सुरकुत्या.
 ब्रेढब (वि.)—विशोभित.
 भकम (वि.)—बळकठ, ख-
 वरदार.
 जाभाड (ना.)—जबडा.
 झांक (ना.)—लंकेर, छटा.
 लक्षण (ना.)—चिन्ह.
 स्नायुमय (वि.)—मांसाच्या
 जाड बंधनाची. [राहणारा.
 हुकूमबंदा (वि.)—हुकुमांत
 साज (ना.)—नटण्याचें
 सामान. [फेडणें.
 सूड (ना.)—दावा, उसनें
 मस्त (वि.)—माजलेला.
 गंडस्थळ (ना.)—हत्तीच्या
 गालाच्या वरचा भाग.
 मद (ना.)—एक प्रकारचा रस.
 कर्णेद्रिय (ना.)—कान.
 घ्राणेद्रिय (ना.)—नाक.
 तीक्ष्ण (वि.)—तिखट, तीव्र.
 शेट (ना.)—जाड भाकर.
 नासधूस (ना.)—नासाडी.
 अंबारी (ना.)—हत्तीवर बसा-
 वयासाठीं देव्हान्यासार-

खी जी बैठक करितात ती.
 स्वारी (ना.)—राजा किंवा
 कोणी बडा मनुष्य व
 त्याबरोबर मागून चाल-
 णारी मंडळी.

अंकुश (ना.)—लोखंडाचा
 अणीदार दांडा.

धडा ४३.

माथा (ना.)—डोकें.
 रांठ (वि.)—जाड.
 झुबका (ना.)—घोंस.
 श्वापद (ना.)—चार पा-
 यांचें जनावर.
 उमदा (वि.)—शोभिवंत.
 आटोक्यांत (ना.)—आवा-
 झेंप (ना.)—झडप. [क्यांत.
 भुईसरपट (क्रि. अ.)—ज-
 मीनीबरोबर.

तृण (ना.)—गवत.

धडा ४४.

उत्पत्तिस्थान (ना.)—ज-
 न्मभूमि.
 वर्ग (ना.)—जात.
 पटाईत (वि.)—ज्याच्या
 अंगावर काळे पट्टे अस-
 तात तो.

बिड्या (वि.)—ज्याच्या
अंगावर काळे ठिपके
असतात तो.

गुरकावतो (क्रि.)—गुरुगु-
रून भय दाखवितो.

हिंसक (वि.)—जीव घेणारा.
प्राणिवध (ना.)—जिवांस
मारणें. [ळिलें.

गोंजारिलें (क्रि.) कुरवा-
सप्पा (ना.)—फडशा.

हल्ला (ना.)—आंगावर जाणें.
जुमानीत (व. धा. अ.)—
मोजीत.

वस्ती (ना.)—राहण्याचें
ठिकाण.

शौक (ना.)—हौस, आवड.
कह्यांत (ना.)—क्रबजांत,
हुकुमांत.

दरवेशी (ना.)—जनावरांचा
तमाशा दाखविणारे.

धडा ४५.

लवण (ना.)—खोलवटा.
अणीदार (वि.)—टोंकदार.
सामान्य (वि.)—साधारण.
रूपलक्षण (ना.)—स्वरू-
पाचें चिन्ह.

टेंगळें (ना.)—गांठी.

वळ्या (ना.)—सुरकुल्या.

नितळ (वि.)—गुळगुळीत,
साफ.

लुला (वि.)—निर्जीव.

धुंद (वि.)—गुंग.

वाटेस जाणें—खोडी काढणें.

स्थुळ (वि.)—मोठा.

मंद (वि.)—धिमा, सुस्त.

चिंवट (वि.)—घट्ट, टणक.

ढाल (ना.)—तरवारीचा व-
गैरे घाव न लागावा ह-
पून जो एक चामड्याचा
वाटोळा तुकडा असतो
तो.

थड (ना.)—कांठ.

फोक (ना.)—अंकुर.

शिकारखाना (ना.) शि-
कारीची जनावरें टेव-
ण्याची जागा.

धडा ४६.

समशीतोष्ण (वि.)—ज्यांत
थंडी व उष्णता हीं सा-
रवीं असतात असा.

तारे (ना.)—बाहुल्या (डो-
ळ्यांतील.)

तिरकस (वि.)—तिरवा.
मुद्रा (ना.)—चर्या.
उग्र (वि.)—भयंकर.
कावरीबावरी (वि.)—घा-
बरलेली.

भयचकित (वि.)—भयभीत.
कर्कश (वि.)—कानाला
वाईट लागणारा.
हलकी (वि.)—सावध.

धडा ४७.

भिसाळ (वि.)—रांठ व
विखरलेल्या (केंसाचा.)
खालपट (वि.)—बसकट.
प्रतिबंध (ना.)—अटकाव.
खवदडींत (नां.)—भेगींत.
वीण (ना.)—वेत.

धडा ४८.

क्वचित् (क्रि.अ.)—विरळा.
वर्ण (ना.)—रंग.
धष्टपुष्ट (वि.)—लठ्ठ.
उदास (वि.)—खिन्न.
कुरटी (वि.)—त्रासलेली.
चवताळून (पू. धा. अ.)
—खवळून.
खोप (ना.)—खोपटी.
झुलत (धा. अ.)—डुलत.

जलचर (वि.)—पाण्यांत
राहणारे.

उसण (ना.)—अंगांत वारा
वगेरे शिरून एकाएकीं
दुखल्यासारखें होतें तें.

धडा ४९.

सादृश्य (ना.)—सारखेपणा.
झुकलेले (भू.वि.)—कललेले.
चिंचोळें (वि.)—निमुळतें.
हूक (ना.)—आरोळी
(कोल्ह्यांची.)

फना (ना.)—सप्पा, फडशा.

धडा ५०.

पर (ना.)—बारीक पिसें.
झांक (ना.)—लकेर, झुळूक.
नितळ (वि.)—गुळगुळीत,
साफ.

लांडोर (ना.)—मोराची मादी.

झोंक (ना.)—कल.

गिरके (ना.)—फिरक्या,
घिरक्या.

मेघगर्जना (ना.)—पावसा-
चा गडगडाट.

छाया (ना.)—निरनिराळ्या
रंगांची लकेर.

सुटे (वि.)—मोकळे.

रोतिस्थिति (ना.)—राह-
ण्याची पद्धत.

धडा ५१.

वनतें (क्रि.)—होतें.
प्रत (ना.)—नमुना, मासला.
निरस (वि.)—हलका,
ज्यांत कस नाही तो.
मृग (ना.)—नक्षत्राचें नांव.
सरक्या (ना.)—कापसाच्या
त्रिया.
उकललीं (क्रि.)—फुललीं,
उगवलीं.
मलमल (ना.)—अति वा-
रीक वस्त्र.
कुशल (वि.)—कसबी.

धडा ५२.

अभंग तुकारामाचे.

(७) कवितेंतील शब्दार्थ.
दान (ना.)—देणगी.
आवडी (ना.)—प्रीतीनें.
जोडी (नां.)—मिळविलेली
संपत्ति.
नलगे [क्रि. ; न+लगे]—
गरज नाही, नको.
मुक्ति (ना.)—मोक्ष. [ऐश्वर्य.
संपदा (ना.)—संपत्ति,

संतसंग [ना. ; संत+संग ;
ष. त. स.]—साधूंची
संगति.

तुका (वि. ना.)—तुकाराम
नांवाचा साधु.

गर्भवास [ना. ; गर्भ+वास
—राहणें ; स. त. स.]—
गर्भांत रहाणें.

अपकीर्ति [ना. ; अप+कीर्ति]
—ब्रेअब्रू, दुर्लौकिक.

सर्वार्थी [क्रि. अ. ; सर्व+अर्थी ;
क. स.]—सर्व प्रकारें,
अगदीं, निखालस.

त्यजावें (क्रि.)—टाकावें,
वर्जावें.

रुचे (क्रि.)—आवडे.

भलेपण (ना.)—चांगलेपण.

परजाया [ना. ; पर+जाया ;
ष. त. स.]—दुसऱ्याची
वायको. [व्यर्थ.

वायां (क्रि. अ.)—उगीच,
वर्म (ना.)—जिवांस लाग-
णारी गोष्ट. [कलंक.

काळिमा (ना.)—डाग,

रंजले (क्रि.)—थकले, श्रमले.

गांजले (क्रि.)—त्रासले.

आपंगिता(ना.)-सांभाळणार.	स.]-मोठ्या प्रवाहानें-
परनारी [ना.; पर+नारी ; क.	लोंढ्यानें.
स.]-दुसऱ्याची बायको.	लोहाळा (ना.)-लव्हा,
अभिलाषुनी (पू. धा. अ.)	लव्हाळा.
-इच्छून. [वाखाणणी.	सिंधु (ना.)-समुद्र.
स्फीती (ना.)-तारीफ,	लहरी (ना.)-लाटा.
नीचपण (ना.)-लहानपण.	नम्र (वि.)-नमलेला, लीन.
न चले (क्रि.)-चालत नाहीं.	खा (ना.)-कण, रज.
हेवा (ना.)-मत्सर, द्वेष.	ऐरावती (ना.)-इंद्राचा हत्ती.
महापुरें [ना.; महा+पुर ; क.	यातना (ना.)-हाल, अपेष्ट.

मूळ कविता.-अभंग.

हेचि दान दे गा देवा ॥ तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
 गुण गाईन आवडी ॥ हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
 नलगे मुक्ति धन संपदा ॥ संत-संग देई सदा ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे गर्भवासीं ॥ सुखें घालावें आह्मांसीं ॥ ४ ॥

अन्वयः-गा देवा, तुझा विसर न व्हावा हेचि दान दे, गुण आवडी गाईन, हेचि माझी सर्व जोडी. मुक्ति, धन, संपदा नलगे; सदा संतसंग देई. तुका ह्मणे, आह्मांसीं गर्भवासीं सुखें घालावें.

अर्थः-तुकाराम म्हणतात-अगा देवा, मला तुझा विसर कधींही पडूं नये, हीच मला देणगी दे. मी तुझे गुण प्रीतीनें गाईन; हीच काय ती माझी सर्व दौलत. मला मोक्ष, पैका अथवा कोणतेही ऐश्वर्य यांतून कांहींएक नको. परंतु निरंतर साधूंची संगति दे. एवढें दिल्यावर मग आह्मांला खुशाल वारंवार जन्मास घाल.

जेणें होय अप-कीर्ति ॥ तें सर्वार्थी त्यजावे ॥ १ ॥

सत्य रुचे भलेपण ॥ तें वचन जगासी ॥ २ ॥

पर-द्रव्य पर-जाया ॥ पाहुन वायां न भुलावें ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे खोटें वर्म ॥ निंद्य कर्म काळिमा ॥ ४ ॥

अन्वयः—जेणें अपकीर्ति होय, तें सर्वार्थी त्यजावें. सत्य वचन भलेपण तें जगासी रुचे. परद्रव्य परजाया पाहुन वायां न भुलावें. तुका ह्मणे खोटें वर्म निंद्य कर्म काळिमा.

अर्थः—तुकाराम ह्मणतात—ज्याच्या योगानें दुर्लौकिक होतो, तें अगदीं टाकून द्यावें. खरें बोलणें आणि भलेपण हीं लोकांना आवडतात. दुसऱ्याचा पैसा आणि दुसऱ्याची स्त्री पाहून उगीच भुलूं नये. दुसऱ्याचे मनास लागेल असें विनाकारण बोलणें, हें वाईट कृत्य आपल्यास काळोखी आणणारें आहे.

जे का रंजले गांजले ॥ त्यांसि ह्मणे जो आपुले ॥ १ ॥

तोचि साधु ओळखावा ॥ देव तेथेंची जाणावा ॥ २ ॥

ज्यासी आपंगिता नाही ॥ त्यासि धरी जो हृदयी ॥ ३ ॥

दया करी जे पुत्रासी ॥ तेच दासा आणि दासी ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे सांगों किती ॥ तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ५ ॥

अन्वयः—जे का रंजले गांजले, त्यांसि जो आपुलें ह्मणे. तोचि साधु ओळखावा; तेथेंची देव जाणावा. ज्यासी आपंगिता नाही, त्यासी जो हृदयी धरी. जे दया पुत्रासी करी, तेच दासा आणि दासी. तुका ह्मणे किती सांगों? तोचि भगवंताची मूर्ती.

अर्थः—जे कोणी थकलेले आणि त्रासलेले आहेत त्यांना जो हे आपले आहेत असें ह्मणतो, तोच साधु ह्मणून ओळखावा; आणि तेथेंच देव आहे असें समजावें. ज्याचें कोणी पालन करणारा नाही त्याला जो पोटाशी धरितो, (ह० त्याचा प्रतिपाळ करितो) आणि जशी तो आपल्या

मुलांवर प्रीति करितो तशीच आपल्या दासावर व दासीवर करितो. तुकाराम ह्मणतात, असा जो आहे त्याबद्दल मी किती सांगू? तो केवळ देवाचीच मूर्ति आहे. (ह्र० त्याच्या आंगीं केवळ ईश्वराचेच गुण आहेत असें ह्मटलें पाहिजे.)

पर-द्रव्य पर-नारी ॥ अभिलाषूनी नाक धरी ॥ १ ॥

जळो तथाचा आचार ॥ व्यर्थ भार वाहे खर ॥ २ ॥

सोंवळ्याची करी स्फीती ॥ क्रोधें विटाळला चितीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सारीं सोंगें ॥ दावी बाहेरील आंगें ॥ ४ ॥

अन्वयः—परद्रव्य परनारी अभिलाषूनी नाक धरी, तथाचा आचार जळो. खर व्यर्थ भार वाहे. सोंवळ्याची स्फीती करी, चितीं क्रोधें विटाळला. तुका ह्मणे सारीं सोंगें बाहेरील आंगें दावी.

अर्थः—दुसऱ्याचा पैसा आणि दुसऱ्याची स्त्री हरण करण्याची इच्छा धरून जो नाक धरून तप करित बसलासें दाखवितो, त्याच्या त्या आचरणाला आग लागो. तो गाढव फुकट ओझे वाहतो. जो सोंवळ्याचें ढोंग करितो, परंतु मनांत रागानें भरलेला असतो; तुकाराम ह्मणतात, असा जो मनुष्य आहे तो सारीं सोंगें करून डौल दाखविणारा आहे असें समजावें.

टीपः—१ संध्या वगैरे ब्रह्मकर्म करितांना 'प्राणायाम' ह्मणून जो करितात, त्या वेळीं नाक धरून श्वास कोंडावा लागतो. याव-
रून 'नाक धरणें' ह्मणजे तपश्चरण वगैरे करणें असा अर्थ.

नीच-पण बरवें देवा ॥ न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥

महा-पुरें झाडें जाती ॥ तेथें लोहाळे वांचती ॥ २ ॥

येती सिंधुच्या लहरी ॥ नत्र होतां जाती दुरी ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे हेंचि फळ ॥ पाय धरल्या न चले बळ ॥ ४ ॥

अन्वयः—देवा, नीचपण बरवें; कोणाचाही हेवा न चले. महापुरें झाडें जाती तेथें लोहाळे वांचती. सिंधुच्या

लहरी येती, नम्र होतां दुरी जाती. तुका ह्मणे पाय धरल्या बळ न चले, हेंचि फळ.

अर्थ:—देवा हलकेपणा चांगला ; कारण, त्याचा कोणीही हेवा करित नाही. मोठ्या पुरानें झाडें वाहून जातात, पण त्यामध्ये लव्हाळे राहतात. समुद्राच्या लाटा आल्या तर आपण वांकलें असतां त्या दूर निघून जातात. तुकाराम ह्मणतात, नम्रपणा धरला असतां कोणाचेंही बळ चालत नाही, हेंच नम्रपणाचें फळ आहे.

लहानपण दे गा देवा ॥ मुंगी साखरेचा रवा ॥ १ ॥

ऐरावती रत्न थोर ॥ त्यासि अंकुशाचा मार ॥ २ ॥

ज्याचे अंगी मोठेपण ॥ तथा यातना कठीण ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे बरवें जाण ॥ व्हावें लहानाहुनी लहान ॥ ४ ॥

अन्वय:—गा देवा, लहानपण दे. मुंगी साखरेचा रवा. ऐरावती थोर रत्न, त्यासि अंकुशाचा मार. ज्याचे अंगी मोठेपण, तथा कठीण यातना. तुका ह्मणे लहानाहुनी लहान व्हावें, बरवें जाण.

अर्थ:—अगा देवा, मला लहानपण दे. कारण, मुंगी लहान असते ह्मणून नेहमी साखर खाते. ऐरावती हा चवदा रत्नांमध्ये मोठें रत्न आहे खरें, तरी तो मोठा असल्यामुळे त्याला अंकुशाचा मार मिळतो. जो ह्मणून मोठा आहे त्याला मोठें दुःख सोसावें लागतें, ह्मणून तुकाराम ह्मणतात, आपण लहानापेक्षांही लहान व्हावें हें लक्षांत धरा.

टीप:—१ पुगणांत अशी कथा आहे की, देवदेत्यांनीं समुद्रमंथन केलें, त्यावेळीं त्यांतून चौदा रत्नें निघालीं. तीं—१ लक्ष्मी, २ कौस्तुभ, ३ पारिजातक, ४ सुरा, ५ धन्वंतरी, ६ चंद्र, ७ कामधेनु, ८ ऐरावती, ९ रंभा, १० सप्तमुखीघोडा, ११ विष, १२ धनुष्य, १३ शंख, १४ अमृत.

धडा ५३.

साधन (ना.)—साहित्य.
 नाद (ना.)—छंद, व्यसन.
 समज (ना.)—समजूत.
 सफर (ना.)—जलप्रवास.
 छाती (ना.)—धैर्य, हिंमत.
 तर्क(ना.)-अनुमान, अटकळ.
 कोरलेलीं(भू. वि.)—नकशी
 केलेलीं.

तादृश (वि.)—थोडा देखील.
 हौस (ना.)—उमेद. [दार.
 संस्थानी (ना.)—जाहागीर-
 अभिमान (ना.)—मीपणा.
 बरदास्त (ना.)—बंदोबस्त,
 व्यवस्था.

वाटखर्ची (ना.)—वाटेंत
 लागणारा खर्च [वानें.
 मिन्नतवारीनें (ना.)—आर्ज-
 जाण्यास पाय धरीनात—जा-
 ण्यास धजेनात, जाण्या-
 स पाय घेईनात.

आमचे जीव का वर आले
 आहेत?—आमचे जीव
 का आह्मांस नकोसे ज्ञा-
 ले आहेत ?

उल्हास (ना.)—उमेद, हौस.

धडा ५४.

जिवावरची (वि.)—धोक्याची.
 मचवा(ना.)—लहान गलबत.
 दागदुजी (ना.)—दुरुस्ती.
 खचला (क्रि.)—दबला.
 अफाट (वि.)—विस्तीर्ण.
 वेडापीर (ना.)—मूर्ख मनुष्य,
 साहसी.

उमेद (ना.)—उत्तेजन, ईर्ष्या.
 लगत (क्रि. वि.)—जवळ, आ-
 ठाव (ना.)—तळ. [सपास.
 बेगमी (ना.)—पुरवठा.
 ताजे दमाचीं—दमदार, न
 थकलेलीं.

खुंडणें (ना.)—अडणें.
 जाळ्या (ना.)—गुंते.
 गुदरून (पू. धा. अ.)—येऊन.
 दशहत (ना.)—धास्ती.
 इरादा (ना.)—हेतु, उद्देश.
 शुद्ध (वि.)—थेट, नीट. [जूस.
 अघाडीस (ना.)—पुढल्या बा-
 गजर (ना.)—आनंदाचा शब्द.
 निवळ शंख (वि.)—अगदीं

निर्मळ, शंखासारखें पांढरें.
 प्रयास (ना.)—मेहनत, श्रम.
 वावटा (ना.)—निशाण.

रोंविला (क्रि.)—पुरला,
खोंविला.

मुखत्यारी (ना.)—अधिकार.

धडा ५५.

अवजार (ना)—शीड.

चमक (ना.)—चकाकी.

चिलखत (ना.)—लढाईच्या
वेळीं घालायाचा लोखंडी
आंगरखा.

चित्रविचित्र (वि.)—नानात-
ऱ्हेच्या रंगाची.

सडक (वि.)—सरळ.

कंदमुळें (ना.)—खाण्याच्या उ-
पयोगाचे वनस्पतींचे कांदे.

टप्पा (ना.)—मजल, पल्ला.

विदित (क्रि.वि.)—जाहीर.

नष्ट (वि.)—नाहींस.

सामोरे गेले—आणण्याकरितां
पुढें गेले.

रोपटे (ना.)—रोपे. [गजर.

जयघोष (ना.)—आनंदाचा

धडा ५६.

गडबड्या (वि.)—उतावळा.

अर्ध्या वचनांत असे—सांगि-
तल्याबरोबर कामास त-
यार असे.

अडगळ (ना.)—अव्यवस्थेनें
पडलेलें सामान.

कारखाना (ना.)—काम.

सोईनें (ना.)—तजविजीनें.

पाणउतारा (ना.)—हिरमोड.

खट्टू (क्रि.वि.)—खिन्न.

आटोपेना (क्रि.)—आवरेना.

देहस्वभाव (ना.)—आंगचा
गुण. [णानें.

संथपणानें (ना.)—शांतप-

खिळखिळें (वि.)—ढिलें,
सैल. [हाणा.

बतावणी (ना.)—मिष, व-

अस्ताव्यस्त (वि.)—उल-
थ्यापालथ्या. [ण्याचे कागद.

लिखितें (ना.)—मोडी वाच-

गैदी (वि.)—गयाळ.

धडा ५७.

चित्रशाळा (ना.)—तसबिरा,
नकाशे, वगैरे काढावयास
शिकविण्याची जागा.

मोडा (ना.)—अडथळा.

विरळ (वि)कचित्, थोडा.

परीक्षा (ना.)—पारख.

अल्पवयांत (ना.)—लहानपणीं.

चित्रविद्या (ना.)—चित्रें

काढण्या-वे कसब गारे.
 मार्मिक (क्रि.)-खुबी गण-
 हात धरवणार नाही. -बरो-
 धरी करवणार नाहं.
 प्रतिष्ठा (ना.)-कीर्ति,
 लौकिक [सारखें.
 मरणप्राय (वि.) मरणा-
 अप्रतिष्ठा (ना.)-प्रभ. ती.
 उत्तरोत्तर (का. वि.)-
 दिवसेंदिवस. क्ररण
 पंच (ना.)-द्विड लोक. ॥-
 कारि तां नेमलेले नसाफ,
 निवाडा (नं.)- [गलें.
 निवृत्त (वि.)-फार चां-
 सर्वोत्कृष्ट (ना.)-तेजी, सफाई.
 जिल्हा (ना.)-घोटणें.
 खुर्चा (क्रि. वि.)-नीट आश्चर्य,
 धडमय (ना.)-
 विर अचंबा.
 शर (ना.)-उसा सा.
 उर्जा (वि.)-नीच, अधम.
 धडा ५८.
 आवड (ना.)-रावणी.
 गडली (क्रि.)-गळून पडलीं.
 तजेला (ना.)-तेज

मंदाग्नि [ना.; मंद+अग्नि]
 -शांत अग्नि, थोडी ऊब.
 रसायनशास्त्र (ना.)-पदा-
 र्थाची जात व धर्म ज्या-
 पासून समजतात तें शास्त्र.
 माजरा (वि.)-अंमल आ-
 णणारा. [लोक.
 दच (ना.)-हालंद देशांतील
 जकात (ना.)-कर, दस्तुरी.
 खुशकी (ना.)-पायमार्ग.
 स्वाद (ना.)-रुचि.
 परभारा (क्रि. वि.)-परस्पर,
 बाहेरच्या बाहेर.
 संप्रदाय (ना.)-चाल, परि-
 पाठ. [वाट.
 पैरवी (ना.)-रहदारी, वहि-
 धडा ५९.
 ताळीदार (वि.)-जाळी-
 सारखें कोरलेलें.
 शीदा (ना.)-धाग्यानें
 काढलेली नकशी.
 वचन (ना.)-बोली, भाक.
 लड (ना.)-गुंडी.
 सांगशी (ना.)-करंडी.
 गर्क (क्रि. वि.)-गढलेलें,
 निमग्र.

धडा ६०.

आयते (वि.)—श्रमावांचून.
 चरितार्थ (ना.)—निर्वाह.
 भांगलणें (ना.)—ब्रेणणें,
 शेतांत रुजलेलें गवत
 उपटून काढणें. [निवात.
 निवान्याची (वि.)—शांत,
 ग्रह (ना.)—सूर्यासभोंवतीं
 फिरणारे तारे.
 आल्हाद (ना.)—आनंद.
 पाषाण (ना.)—दगड.
 खटाटोप (ना.)—खटपट,
 मेनहत.
 अनुकूळ (वि.)—सहाय.
 निसून (पू. धा. अ.)—
 निवडून, साफ करून.
 ज्वालामुखी (ना.)—ज्या
 पर्वतांतून जाळ, लोखं.
 डाचा रस, दगड वगैरे
 पदार्थ निघतात तो.
 वणवा (ना.)—रान्ध
 लागलेली आग. धूम,
 मारे (क्रि. वि. अ.)—
 एकसारखें.
 खाक (ना.)—राख. [महिली
 पूर्वरूप (ना.)—

ना. ६१.

खजिन. साधे—सांठा.
 महल्यास (ना.)—
 निष्या. भागांस.
 विदीब्बि (ना.)—मोठ-
 मोठ्यां. स.
 रावाचें (ना.)—घाणीचें.
 पन्हळ (ना.)—पाण. निष्याक-
 तिडाचें वगैरे. लांकूड
 पान करि त तो.
 नांगखिलें (ना.)—वड
 लसैल. लिले लवटे.
 कावणी (ना.)—इ.)—का-
 स्ताव्य. हेंद. वि.)—फ
 ध्याप सां. वि.)—तेजी,
 लि. वत्त. (ना.)—घोट
 गै. (ना.)—घोट
 रि पुर. वि.)—नीट
 (ना.)—वा.
 सहाचंबा.
 (ना.)—उस
 (वि.)—नीच, प्राचा
 धडा ६८.
 दुव्व. गवड (ना.)—
 बोथें. तडलीं (क्रि.)—गळून
 तजेला (ना.)—तेज. गी.
 चेत्रें

चरक (ना.)—एका प्रकारचें यंत्र. [राव.

रावता (ना.)—संवय, स-
निःशंकपणें (ना.)—बिन-
धास्त. [वर धरून.

वारवून (पु. धा. अ.)—त्राय्या-
पोलाद (ना.)—तिखें, गा-
ळून शुद्ध व कठीण के-
लेलें लोखंड.

नेडीं (ना.)—भोंकें
टोंचणी (ना.)—भोंकें पा-
डण्याचें हत्यार.

आंच (ना.)—उष्णता.

पाणी (ना.)—तजेला.

दिसूळपणा (ना.)—कळक-
ळीतपणा.

किंतान (ना.)—एका प्रकार-
चें तागाचें जाड कापड.

कुरंद (ना.)—एका प्रकार-
चा दगड. [चुरा.

कीस (ना.)—भूस, बारीक

दमट (वि.)—ओलसर.

प्रती (ना.)—मासले, नमुने.

धडा ६३.

उपमा (ना.)—बरोबरी.

प्रमाण (ना.)—आधार.

प्रदक्षिणा (ना.)—सभोंवतीं
फिरणें.

विख्यात (वि.)—नामांकित.

सुगम (वि.)—सोपें, सुलभ.

व्यापलेली (भू. वि.)—भर-
लेली. [मोरचे.

प्रत्यक्ष (वि.)—डोळ्यास-

निश्चय (ना.)—खचितपणा.

वर्तुळखंड (ना.)—वर्तुळाचा
कोणताही भाग.

डोह (ना.)—खोल पाण्या-
चीं ठिकाणें. [प्रदेश.

पृष्ठभाग (ना.)—बाहेरील

व्यास (ना.)—पृथ्वीच्या

मध्यांतून आरपार रेषा

नेली असतां जें अंतर

निघेल तें.

पुरातन (वि.)—जुनें, प्राचीन.

ज्योतिषी (ना.)—खगोल-

विद्या जाणणारे. [कबूल.

संमत (क्रि. वि.)—मान्य,

वर्तवून (पू. धा. अ.)—करून,

अदमास करून. [लय.

प्रतीति (ना.)—दाखला, प्र-

संभवणें (ना.)—होण्या जोगें

वाटणें.

उदय (ना.)—उगवणें.
अस्त (ना.)—मावळणें.
सिद्धांत (ना.)—ठराव, निश्चय.

धडा ६४.

अभंगं तुकारामाचे.

(८) कवितेंतील शब्दार्थ.

अहंता (ना.)—मीपणा.
पाठांतर [ना.; पाठ—धडा
+अंतर—दुसरा; क.स.]
—नवीन शिकणें.

अंतर(ना.)—मन, अंतःकरण.
वांझें (वि.)—व्यर्थ, निरर्थक.
निष्ठावंत (वि.)—एकनिष्ठ,
पूज्यबुद्धीचा.

साळुंकी (ना.)—एक जा-
तीची मधुर शब्द कर-
णारी पक्षीण.

मंजुळ (वि.)—मधुर, गोड.
पामर (वि.)—नीच, हलका.
विश्वंभर [ना.; विश्वम्—ज-
गाला+भर—पोषण कर-
णारा; द्वि.त.स.]—जगाचें
पालन करणारा.

कळा (ना.)—कसब, विद्या.
पांगुळ(वि.)—पांगळा, ज्याला
चालतां येत नाही तो.

जीवन (ना.)—पाणी.

वंध्या (वि.)—वांझ, जिला
मुलें होत नाहींत ती.

कीजे (क्रि.)—करावें.

भ्रतार (ना.)—नवरा.

नेदी [क्रि.;न+दे]—देत नाही.

सुलभ (वि.)—सोपा, सुगम.

उपाव (ना.)—उपाय, इलाज.

संत (वि.)—साधु, सज्जन.

अणीक (वि.)—दुसरा.

नाणीं [क्रि.; न+आणीं]—
आणूं नको.

वसे (क्रि.)—राहतो.

अंगसंगतुटी [ना.; अंग+
संग+तुटी; ष. त. स.]
—अंगाच्या संगतीचा वि-
योग.

जिणें (ना.)—वांचणें, जन्म.

संतसंघट्टण [ना.; संत+
संघट्टण; ष. त. स.]—
साधूंचा समागम.

दर्शन (ना.)—पाहणें.

गोवें (ना.)—गांठोडें.

अवघें (वि.)—सर्व.

शांति (ना.)—समाधान,
स्वस्थता.

वस्ती (ना.)—वस्तीला,
मुक्कामाला.
काळगति [ना.; काळ+गति.
ष. त. स.]—काळाचा-

प्रवेश.
ऊर्मी (ना.)—लाट (संसा-
ररूप दुःखसमुद्राची.)
साहून (पू.धा.अ.)—सोसून.

मूळ कविता.—अभंग.

मुख्य ते पाहिजे गळाली अहंता ॥ उपदेश घेतां सुख वाटे ॥ १ ॥
व्यर्थ भराभर केले पाठांतर ॥ जोंवरीं अंतर शुद्ध नाहीं ॥ २ ॥
घोडे काय थोडे वागवितें ओझे ॥ भावावीण वांझे पाठांतर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धरा निष्ठावंत भाव ॥ जरी तुह्मां देव पाहिजे तो ॥ ४ ॥

अन्वयः—मुख्य ते अहंता गळाली पाहिजे, उपदेश घेतां सुख वाटे. जोंवरी अंतर शुद्ध नाहीं, भराभर पाठांतर केले व्यर्थ. घोडे काय थोडे ओझे वागवितें ? भावावीण पाठांतर वांझे. तुका ह्मणे, जरी तुह्मां तो देव पाहिजे, निष्ठावंत भाव धरा.

अर्थः—पाहिल्यानें मीपणा नाहीसा झाला पाहिजे, तो गेला ह्मणजे गुरुपासून उपदेश घेतला असतां सुख होतें. जोंपर्यंत मन शुद्ध नाहीं, तोंपर्यंत भराभर पुष्कळ ग्रंथ पाठ केले तरी ते फुकट आहेत. घोडे आपल्या पाठीवर काय थोडे ओझे वागवीत असतें ? त्याला जसा त्या ओझ्यापासून कांहीं लाभ नाहीं, त्याप्रमाणें भक्तीवांचून पाठ केलेले सर्व पोकळ आहे. तुकाराम ह्मणतात, जर तुह्मांला ईश्वर पाहिजे तर तुह्मी निश्चयानें भक्ति करा.

आपुलिया बळें नाहीं बोलवत ॥ सखा भगवंत वाचा त्याची ॥ १ ॥
साळुंकी मंजूळ बोलतसे वाणी ॥ शिकविता धणी वेगळाची ॥ २ ॥
काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें ॥ परी विश्वभरें बोलवीलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे त्याची क्रोण जाणे कळा ॥ वागवीं पांगुळा पायावीण ॥ ४ ॥

अन्वयः—आपुलिया बळें बोलवत नाहीं, सखा . भगवंत त्याची वाचा. साळुंकी मंजूळ वाणी बोलतसे, शिकविता धणी वेगळाची. म्यां पामरें काय उत्तरें बोलवीं, परी विश्वंभरें बोलवीलें. तुका ह्मणे, पांगुळा पायावीण वागवी, त्याची कळा कोण जाणे ?

अर्थः—आपणांस आपल्या शक्तीनें बोलतां येत नाहीं; तर कृपाळू जो ईश्वर त्याची ही वाचा आहे. साळुंकी गोड गोड शब्द बोलते, परंतु तिला शिकविणारा धनी वेगळाच असतो. (तसा आपणांस बोलण्याचें सामर्थ्य देणाराही निराळाच आहे.) मी गरीबानें काय बोलावयाचें आहे ? परंतु ईश्वराच्या कृपेनें बोललों. तुकाराम ह्मणतात, ईश्वराची कुशलता कोणास समजणार आहे ? तो पायांवांचून सुद्धां पांगळ्यांस वागवील.

नाहीं निर्मळ जीवन ॥ काय करील सावण ॥ १ ॥
बंधे न होती लेंकुरें ॥ काय कीजे त्या भ्रतारें ॥ २ ॥
वृक्ष नेदी फळ ॥ काय करी वसंतकाळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भक्तीवीण ॥ फळ कांहीं नाहीं जाण ॥ ४ ॥

अन्वयः—निर्मळ जीवन नाहीं, सावण काय करील ? बंधे लेंकुरें न होती, त्या भ्रतारें काय कीजे ? वृक्ष फळ नेदी, वसंतकाळ काय करी ? तुका ह्मणे भक्तीवीण, कांहीं फळ नाहीं जाण.

अर्थः—पदार्थ निर्मळ करण्याला स्वच्छ पाणी नसलें तर सावण काय करणार आहे ? वाझ स्त्रियेला मुलें होई-नात तर त्याला नवज्यानें काय करावें ? झाडाला फळ येत नाहीं त्याला वसंतऋतु काय करील ? तुकाराम ह्मण-

तात, तसेच भक्तीवांचून इतर उपायांनीं कांहींएक फल-प्राप्ति व्हावयाची नाहीं असें समजा.

टीपः—वसंतऋतूमध्ये झाडांस फळें येतात. परंतु जीं झाडें वांस असतात त्यांस कांहीं एक येत नाहीं. ह्मणून वसंतऋतूचा दोष आहे काय ?

भावे गावे गीत ॥ शुद्ध करोनियां चित्त ॥ १ ॥

जरी व्हावा तुज देव ॥ तरि हा सुलभ उपाव ॥ २ ॥

करीं मस्तक ठेंगणा ॥ लागें संतांच्या चरणा ॥ ३ ॥

अणीकाचे कार्णी ॥ गुण दोष मना नाणीं ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे फार ॥ थोडा करीं उपकार ॥ ५ ॥

अन्वयः—शुद्ध चित्त करोनियां भावे गीत गावे. जरी तुज देव व्हावा तरि हा सुलभ उपाव. मस्तक ठेंगणा करीं, संतांच्या चरणा लागें अणीकाचे गुण दोष कार्णी मना नाणीं. तुका ह्मणे थोडा फार उपकार करीं.

अर्थः—शुद्ध मन करून भक्तीनें ईश्वराचे गुण गावे. जर तुला देव पाहिजे तर हा सोपा उपाय आहे. डोकें खालीं कर (ह्मणजे नम्र हो) आणि साधूचे पाय धर. दुसऱ्याचे गुणदोष ऐकूं नको, आणि ते मनांतही आणूं नको. तुकाराम ह्मणतात, थोडाबहुत उपकार करीत जा.

देव वसे ज्याचे चित्तीं ॥ त्याची धरावी संगती ॥ १ ॥

ऐसें आवडतें मना ॥ देवा पुरवावी वासना ॥ २ ॥

होवो संत-जना भेटी ॥ न हो अंग-संग-तुटी ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे जिणें ॥ बरवें संत-संघट्टणें ॥ ४ ॥

अन्वयः—ज्याचे चित्तीं देव वसे त्याची संगती धरावी, ऐसें मना आवडतें, देवा वासना पुरवावी. संतजना भेटी होवो, अंगसंगतुटी न हो. तुका ह्मणे संतसंघट्टणें जिणें बरवें.

अर्थः—ज्याचें मन नेहमीं ईश्वराकडे लागलेलें असतें, अशाचा सहवास करावा हें मनाला आवडतें. तर हे ईश्वरा, ही माझी इच्छा तूं पूर्ण करावीस. मला साधूंच्या भेटी व्हा-

व्या आणि त्यांच्या संगतीची कधीही तूट पडू नये. तुका राम ह्मणतात, साधूंच्या संगतीने जन्म घालविणे चांगले.

हेचि देवाचें दर्शन ॥ सदा राहे समाधान ॥ १ ॥

माना अपमानाचें गोवे ॥ अवघें गुंडाळुनि ठेवावें ॥ २ ॥

सदा शांति राहे वस्ती ॥ तेथें खुंटे काळगती ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे थोडे आहे ॥ आली ऊर्मी साहुन राहें ॥ ४ ॥

अन्वयः—सदा समाधान राहे हेचि देवाचें दर्शन. माना-
अपमानाचें अवघें गोवें गुंडाळुनि ठेवावें. शांति सदा वस्त
राहे, तेथें काळगती खुंटे. तुका ह्मणे थोडे आहे, आली
ऊर्मी साहुन राहें.

अर्थः—सदैव संतोष असणें हेच देवाचें दर्शन होय. मा-
न आणि फजिती ह्यांचें गांठोडें एकीकडे गुंडाळून ठेवावें
(ह्म० आपणास मान मिळो किंवा आपला अपमान होवो,
त्याबद्दल आपणास सुखदुःख वाटू देऊं नये.) जेथें शांति
निरंतर असते तेथें काळाचें कांहीं चालत नाही. तुकाराम
ह्मणतात, ह्या गोष्टी साध्य होण्यास थोडा उपाय आहे,
आलेली (संसारसमुद्राची सुखाची अथवा दुःखाची) लाट
सोसून रहा ह्मणजे झालें.

धडा ६६.

त्रागा (ना.)—दुसऱ्याचे मा-
थीं दोष लावण्याकरितां
आपला जीव देणें.

चरित्र (ना.)—वर्णन, हकीकत.

भाट (ना.)—एक रजपु-

चारण (ना.)—तांची जात.

शाप (ना.)—अकल्याणका-

रक वचन.

ग्रामांतरास (ना.)—दुसऱ्या
गांवास.

हत्या (ना.)—जीव घेणें.

तांडा (ना.)—लमाण, बैलां-
चा समुदाय.

माफी (ना.)—सूट. [णें.

धरणें देऊन—हद्द धरून वस-

धमकी (ना.)—दहशत, भ-
य घालणें.

पंचार्डित (ना.)—विचार.

मध्यस्त (ना.)—तिज्हाईत.

तोड (ना.)—इलाज, सम-
जूत. [व मजबूत.

धिप्पाड (वि.)—मोठें उंच

वाट (ना.)—रीत.

वडिलोपार्जित [वि.; वडील+
उपार्जित—मिळविलेले]—
वाडवडिलांनीं मिळवि-
लेले. [वलेले.

जप्त (वि.)—अटकावून ठे-
देशपार (क्रि. अ.)—देशा-
बाहेर. [दाखला.

सोडचिड्डी (ना.)—माफीचा

कारकीर्द (ना.)—वहिवाट.

पूर्वज (ना.)—वाडवडील.

दुराग्रह (ना.)—हट्ट.

समाज (ना.)—मेळा, समुदाय.

भ्रम (ना.)—चळ, भ्रंश.

धडा ६६.

पतंग (ना.)—वावडी.

हयगय (ना.)—दुर्लक्ष्य, सुस्ती.

विमान (ना.)—आकाशांतून
जाण्याचें साधन.

गोते (ना.)—झोंके.

फुरगुटून (क्रि.अ.)—रुसून.

थबकून (क्रि.अ.)—थांबून.

डोळे भरून—डोळ्यांचें स-
माधान होईपर्यंत.

उत्साह (ना.)—आनंद.

धडा ६७.

ताकीद (ना.)—बजावून सांग-

वळघा (ना.)—वळणी. [णें.

दणाणविणें (ना.)—गोंगाट
करणें.

रोषनाई (ना.)—आरास.

आंधळ्या कोशिविरीचा खे-
ळ—डोळे झांकून आप-
ल्या खेळगड्यांस हुडकून
काढतात तो खेळ.

निकारण (ना.)—परिहार.

निषेध (ना.)—नकार, धिक्कार.

परवानगी (ना.)—मोकळीक.

वेंगाडून (धा.अ.)—हिरमुसून.

विनवणी (ना.)—आर्जव.

वश (क्रि.अ.)—स्वाधीन.

लगवग (ना.)—घाई, त्वरा.

गमलों (ना.)—मौजेनें वेळ
घालवीत वसलों.

पाश (ना.)—फांस.

हास्यवदन (ना.)—हासतमुख.
पुत्रधर्म (ना.)—पुत्रार्थे क-
र्तव्यकर्म.

धडा ६८.

देणगी (ना.)—प्रसाद.
करामती (ना.)—कसबा-
र्ची कामें.
मनन (ना.)—विचार.
हांशील (ना.)—फायदा.
जागृत (वि.)—जागें. [थळा.
खळ (ना.)—खोटी, अड-
जीवात्मा (ना.)—प्राण.
व्यापारशून्य (वि.)—हाल-
चाल नाहीं असा.
विषय (ना.)—गोष्ट.
व्यापार (ना.)—काम.
ऐच्छिक (वि.)—इच्छेनें
चालणारा.

सार्थक्य (ना.)—सफलता.

धडा ६९.

मालमत्ता (ना.)—जिंदगी.
वर्तन (ना.)—वागणूक.
पक्वान्न (ना.)—मिष्टान्न.
प्रस्तुत (का. क्रि. अ.)—
सांप्रत, सध्यां.
भरभरीचें (वि.)—चलतीचें,

वाढत्या कळेचें. [उतार.
नोर (ना.)—गलबताचा
सरंजाम (ना.)—सामान.
दैववशात् (क्रि. वि. अ.)—
दैवयोगानें.

नियंता (वि.)—मुख्य, नि-
यमानें चालविणारा.

उपाध्या (ना.)—पाद्री.
अनुमतानें (ना.)—विचारानें.
भोगिलें (क्रि.)—स्वीकारिलें.
फटिंग (वि.)—सडा, एकटा.
थक्क (क्रि. वि. अ.)—चकित.
अनुचित (वि.)—अयोग्य.
अनुमोदन (ना.)—रुकार.
बंधुधर्मतत्पर (वि.)—भावाला
जें करणें योग्य तें कर-
ण्यास तयार.

धडा ७०.

दुःशासनवध.—आर्या.

(९) कवितेंतील शब्दार्थ.

अन्योन्य [वि.; अन्यः+अन्य;
द्वं.स.]—एकमेक, परस्पर.
अपकार (ना.)—अपराध,
अन्याय.

मदमत्त [वि.; मद+मत्त; तृ-
त.स.]—उन्मत्त झालेले.

क्रोधोद्धत [वि. ; क्रोध+उ-
द्धत; तृ. त. स.]—रा-
गानें संतप्त झालेले.
अपकार [वि. ; अ+पकार;
नञ् व. स.] +ज्यांत 'प-
कार' (पवर्ण)नाहीं असा.
दंपती (ना.)—नवरा बायको.
परंतु कवीस ह्यापासून
हत्ती हा अर्थ काढणें होता
हणून 'अपकार' हें विशे-
षण पुढें घातलें व दंती
असा इष्ट अर्थ केला.
दंती (ना.)—हत्ती.
शर (ना.)—बाण. [ळीज.
मर्म (ना.)—वर्मस्थान, का-
नागेशसा [वि. ; नाग+ईश; ष.
त. स.]—सर्पाचा स्वामी
जो तक्षक त्यासारखा.
असुख [ना. ; अ+सुख; नञ्
त. स.]—दुःख.
रचिता (वि.)—देणारा.
मूर्च्छित (वि.)—बेसावध,
असु (ना.) प्राण. [बेशुद्ध.
खरचिता (क्रि.)—नाहींसे क-
रिता. [तत्क्षणीं.
क्षिप्र (क्रि. अ.)—तत्काल,

महाशक्ति [ना. ; महा+शक्ति;
क. स.]—एक प्रकारचें
मोठें अस्त्र.
दश बाणांहीं [ना. ; दश+बाण;
क. धा. स.] दहाबाणांनीं.
गदाप्रहार [ना. ; गदा+प्र-
हार; ष. त. स.]—गदेचा
तडाका.
ललाट (ना.)—कपाळ.
ताडी (क्रि.)—मारी.
क्षिति (ना.)—पृथ्वी.
हरिवज्राहत [वि. ; हरि+वज्र
+आहत; तृ. त. स.]—इं-
द्राच्या खड्डानें तोडलेले.
गिरिशिखर [ना. ; गिरि+
शिखर; ष. त. स.]—पर्व-
ताचा शेंडा. [(द्रौपदी.)
पत्नी (ना.)—लग्नाची बायको
केशग्रहसमय [ना. ; केश+
ग्रह+समय; ष. त. स.]—
केश ओढलेली वेळा.
निजप्रतिज्ञा [ना. ; निज+
प्रतिज्ञा; क. स.]—आपण
केलेला पण.
मिथ्यावादी [वि. ; मिथ्या+वा-
दी; अ. स.]—खोटें बोलणारा.

वृष-नृप-कृप-कृतवर्म-द्रोणसुत
[ना. ; वृष+नृप+कृप
+कृतवर्म+द्रोणसुत; द्वं.
स.]—कर्ण, दुर्योधन, कृ-
पाचार्य, कृतवर्मा आणि
अश्वत्थामा.

गज (ना.)—हत्ती.

धोपला (वि.)—तान्हेलेला.

हरिसा (वि.)—सिंहासारखा.

संतुष्ट (वि.)—संतुष्ट.

संप्रति (क्रि. अ.)—सांप्रत,
आतां.

ज्ञाती (ना.)—कूळ, पूर्वज.

कलितासि [वि. ; कलिता+
असि ; व. स.]—तरवार
घेतलेला असा.

भीमकर्मा [वि. ; भीम+कर्मा ;
व. स.]—भयंकर आहे कर्म
ह्यं करणी ज्याची असा.

रिपु (ना.)—शत्रु.

भूमिगलित [वि. ; भूमि+ग-
लित ; स. त. स.]—ज-
मिनीवर पडलेला.

गगन (ना.)—आकाश.

पन्नग [ना. ; पन्न+ग]—सर्प.

झडपी (क्रि.)—झेंप घालतो.

कंठ (ना.)—गळा.

अंग्रि (ना.)—पाय.

दडपी (ना.)—चेपी, दाबी.

विदारी (क्रि.)—फाडी.

खड्ग (ना.)—तरवार.

सहज (क्रि.)—अनायासें.

परम (वि.)—फार.

ऊर (ना.)—छाती.

पविपात [ना. ; पवि—वज्र+
पात—पडणे ; ष. त. स.]—
वज्रप्रहार. [(द्रौपदी).

साध्वी (ना.)—पतिव्रता
उरते (क्रि.)—टिकते, राहते.

अशनिहत [वि. ; अशनि+
हत ; तृ. त. स.]—वज्रानें
फोडलेले.

शिळातळ [ना. ; शिळा+तळ ;
व. स.]—दगडाचें आहे
बूड ज्याचें तो (पर्वत.)

खड्गभग्न [वि. ; खड्ग+भग्न ; तृ.
त. स.]—खड्गानें फुटलेले.

वी (क्रि.)—बाहेर निघे.

तृषित (वि.)—तान्हेलेला.

घटोत्कचतात [ना. ; घटो-
त्कच+तात ; ष. त. स.]—
घटोत्कचाचा बाप (भीम).

प्राशी (क्रि.)—पिई.
 शोणित (ना.)—रक्त.
 लेश (ना.)—बिंदु, थेंब.
 कंठनाळ [ना.; कंठ+नाळ]
 —गळ्याची नळी.
 विरुद (ना.)—प्रतिज्ञा, पण.
 स्वाहितासृगुदक [ना.; स्व+
 अहित—शत्रु+असृक्-रक्त
 +उदक; क. स.]—आप-
 ल्या शत्रूचें रक्तरूप जळ.
 पी (क्रि.)—प्याला.
 तो (अ.)—तर.
 माधुरी (ना.)—गोडी.
 परि (अ.)—परंतु.
 रक्तरसी [ना.; रक्त+रस; क.
 स.]—रक्तरूप रसांत.
 ओष्ठप्रांत [ना.; ओष्ठ+प्रांत;
 ष. त. स.]—ओठांच्या
 आजुबाजूची जागा.
 अवळंबी (क्रि.)—स्वीकारी.
 अत्युग्र [वि.; अति+उग्र;
 त.स.]—फार भयंकर अशी.
 अतृप्त [वि.अ+तृप्त; नञ् ब.
 स.]—संतुष्ट न झालेला.
 द्विपारि [ना.; द्विप+अरि; ष.
 त.स.]—हत्तीचा शत्रु (सिंह.)

धाटी (ना.)—चाल, ऐट.
 दारुणकर्म [ना.; दारुण+कर्म;
 क. स.]—भयंकर कृत्य.
 धृतायुधे [ना.; धृत+आयुधे;
 क. स.] धारण केलेलीं
 शस्त्रें.
 मूर्तश्रीनारसिंहमंत्र [ना.; मूर्त
 +श्री+नारसिंह+मंत्र; क.
 स.]—मूर्तिमान् असा श्री
 नारसिंहाचा मंत्र.
 रिपुभट [ना.; रिपु+भट; ष. त.
 स.]—शत्रूकडील योद्धे.
 भूपाळ [ना.; भू+पाळ; ष. त.
 स.]—पृथ्वीचें पालन कर-
 ण रे राजे.
 संत्रास (ना.)—फार त्रास.
 खवळला (क्रि.)—रागावला,
 उचंबळला.
 मूर्तप्रळयाग्नि [ना.; मूर्त+प्र-
 लय+अग्नि; क. स.]—
 सृष्टीचा नाश होण्याचे
 वेळेचा मूर्तिमंत अग्नि.
 अंजलि (ना.)—ओंजळ.
 कर्णसुयोधनमुख [वि.; कर्ण+
 सुयोधन+मुख; ब. स.]—
 कर्ण आणि दुर्योधन आ-

हेत प्रमुख ज्यांत असे.
 भणगा (ना.)—भिकारी.
 पुनरपि [क्रि. अ.; पुनर्+
 अपि]—पुनः देखील.
 गौर्गौः [ना.; गौः+गौः]
 —गायरे गाय.
 स्वआनन [ना.; स्व+आनन;
 ष. त. स.]—आपलें तोंड.
 कुळक्षयमूळा [वि.; कुळ+
 क्षय+मूळा; ब. स.]—आप-
 ल्या वंशाच्या नाशाला
 कारण अशा.
 त्राता (ना.)—संरक्षण करणारा.
 दुजा (वि.)—दुसरा.
 दरीं (ना.)—संकटसमयीं.
 शत्रुरुधिरदिग्धपाणिमुख [वि.;

शत्रु+रुधिर+दिग्ध+ पा-
 णि+मुख; व. स.]—
 शत्रूच्या रक्तानें भरलेले
 आहेत हात आणि तोंड
 ज्याचें असा.
 विकट (वि.)—भयंकर,
 विक्राळ.
 प्रकट (क्रि. वि.)—उघडपणें.
 महाभैरवसा [वि.; महा+भै-
 रव; क. स.]—शिवा-
 च्या अति भयंकर स्वरू-
 पासारखा.
 जयाच्युत [ना.; जय+ अ-
 च्युत; द्वं. स.]—अर्जुन
 आणि कृष्ण.
 निकट (क्रि. अ.)—जवळ.

या आख्यानाचा संबंध.

प्राचीनकाळीं भागीरथीच्या कांठीं हस्तनापूर (ज्याला हल्लीं दिल्ली
 झणतात) म्हणून शहर होतें. तेथें कुरुवंशांत धृतराष्ट्र व पंडु हे दोघे
 सावत्र बंधु राज्य करीत होते. धृतराष्ट्राला १०० व पंडूला पांच
 मुलगे होते. त्यांस अनुक्रमें कौरव व पांडव असें म्हणतात. पांड-
 वांच्या अंगीं कांहीं विशेष गुण असल्यामुळें कौरव लहानपणापासूनच
 त्यांचा हेवा करूं लागले. दिवसेंदिवस हा द्वेष वाढत जाऊन कौर-
 वांनीं पांडवांस जिवें मारण्याचाही अनेक वेळां प्रयत्न केला, परंतु तो
 सिद्धीस गेला नाही. एके वेळीं कौरवांनीं कपटद्यूत (कपटाचे फांसे)
 करून पण लावून पांडवांवरोंबर खेळण्यास आरंभ केला. त्यांत पांडव

द्रौपदीसाहित सर्वस्वीं हरले. धृतराष्ट्राचा वडील मुलगा दुर्योधन यानें, द्रौपदी आपली दासी झाली असें समजून, आपला भाऊ दुःशासन याला पाठवून तिला सभेंत आणविलें व तेथें तिची फार विटंबना केली. नंतर पांडवांस १२ वर्षे वनवासास पाठविलें. ते आल्यावर आपल्या राज्याचा हिस्सा मागूं लागले, परंतु कौरव देईनात. त्यामुळे त्या दोघांमध्ये मोठें युद्ध झालें. त्यांत पांडवांचा दुसरा भाऊ भीम यानें दुःशासनास मारिलें, त्या कथेचें या आर्यांत वर्णन केलें आहे.

मूळ कविता.—आर्या.

धांवति अन्योन्यावरि, ते दोषे आठवूनि अपकार ॥

जाणो ते मद-मत्त क्रोधोद्धत दंपतीच अ-पकार ॥ १ ॥

अन्वयः—ते दोषे अपकार आठवूनि अन्योन्यावरि धां-
वति; जाणो ते मद-मत्त क्रोधोद्धत अपकार दंपतीच.

अर्थः—ते दोषे (भीम आणि दुःशासन) एकमेकांचे अप-
राध आठवून परस्परांवर धांवले. त्या वेळीं असें वाटलें कीं,
माजलेले व रागानें खवळलेले असे हत्तीच एकमेकांवर धांवले.

दुःशासन-शर मर्मी, लागे नागेश-सा अ-सुख रचिता ॥

मूर्च्छित करि भीमार्ते, इतरांचे तो पळें असु खरचिता ॥ २ ॥

अन्वयः—नागेशसा असुख रचिता तो दुःशासनशर मर्मी
लागे, भीमार्ते मूर्च्छित करि. इतरांचे असु पळें खरचिता.

अर्थः—तक्षकासारखा दुःख देणारा तो दुःशासनाचा
बाण काळजावर लागून त्यानें भीमाला बेशुद्ध पाडिलें.
तो बाण ज्या दुसन्यास लागता, तर त्याचा प्राण त्यानें
एका क्षणांत घेतला असता.

सावध होउनि भीम, क्षिप्र महा-शक्ति शत्रुवरि सोडी ॥

तीसहि तो दुःशासन, दश-बाणांहीं पराक्रमें तोडी ॥ ३ ॥

अन्वयः—भीम क्षिप्र सावध होउनि शत्रुवरि महाशक्ति
सोडी. तो दुःशासन तीसहि दशबाणांहीं पराक्रमें तोडी.

अर्थ:—भीम लवकर सावध झाला, आणि त्याने आपल्या शत्रूवर (दुःशासनावर) महाशक्ति नांवाचे अस्त्र सोडिले. दुःशासनाने ते अस्त्रही दहा बाण मारून पराक्रमाने तोडिले.

तेव्हां गदा-प्रहारें, भीम ललाटीं स्व-शत्रुला ताडी ॥

क्षितिवरि हरि-वज्राहत, गिरि-शिखर जसे तसे तया पाडी ॥ ४ ॥

अन्वय:—तेव्हां भीम स्वशत्रुला गदाप्रहारें ललाटीं ताडी. जसे हरिवज्राहत गिरिशिखर क्षितिवरि तसे तया पाडी.

अर्थ:—नंतर भीमाने आपल्या शत्रूच्या कपाळावर गदेचा तडाका दिला, आणि ज्याप्रमाणे इंद्राच्या वज्राने तुटलेले पर्वताचे शिखर पृथ्वीवर पडते, त्याप्रमाणे त्याला खाली पाडिले.

टीप:—पूर्वी पर्वतांस पंख होते, त्यामुळे ते उडून फार त्रास देऊ लागले, तेव्हां इंद्राने आपल्या वज्राने त्यांचे पंख तोडिले, अशी कथा पुराणांत आहे, त्यास लक्ष्मण वर लिहिले आहे. वेदांत इंद्रास मेघाचा राजा व वज्रास वीज असे म्हटले आहे.

पत्नीचा केश-ग्रह-समय स्मरला निज-प्रतिज्ञा ते ॥

आठवि ह्मणे ह्मणोत न, मिथ्या-वादी मजप्रति ज्ञाते ॥ ५ ॥

अन्वय:—पत्नीचा केशग्रह-समय स्मरला, ते निजप्रतिज्ञा आठवि, ह्मणे ज्ञाते मजप्रति मिथ्यावादी न ह्मणोत.

अर्थ:—भीमाला आपल्या स्त्रियेचे (द्रौपदीचे) केश दुःशासनाने धरून ओढिलेल्या वेळेचे स्मरण झाले; व त्याने त्यावेळेस आपण केलेली प्रतिज्ञाही आठविली, आणि ह्मणाला, 'हा खोटे बोलणारा' असे शहाणे लोक मला न ह्मणोत ह्मणजे झाले.

टीप:—१ द्रौपदीला दुःशासनाने केंस धरून सभेत ओढून नेले तेव्हां तिचे केंस सुटले. (ते, भीम दुःशासनास मारीघर्यत तसेच मोकळे होते.) त्या वेळीं भीमाने अशी प्रतिज्ञा केली की, "दुःशासनास मारून त्याचे रक्त पिईन व त्याच हातांनी द्रौपदीची वेणी घालीन."

वृष-नृप-कृप-कृतवर्म-द्रोण-सुताते ह्यणे अहोःपरिसा ॥

दुःशासनास वधितो, मी भीम गजासि धोपला हरि-सा ॥ ६ ॥

अन्वयः—वृषनृपकृपकृतवर्मद्रोणसुताते ह्यणे, अहो परि-सा, गजासि धोपला हरिसा मी भीम दुःशासनास वधितो.

अर्थः—कर्ण, दुर्योधन राजा, कृपाचार्य, कृतवर्मा, आणि अश्वत्थामा ह्यांस भीम ह्यणाला, अहो ऐका. ज्याप्रमाणे तान्हेलेला सिंह हत्तीला मारतो, त्याप्रमाणे मी भीम दुःशासनाला मारितो पहा.

शक्ति असेल तरि तुम्ही, रक्षा मी आपुली प्रतिज्ञा ती ॥

संरक्षितो कराया, स्वर्गी संतुष्ट संप्रति ज्ञाती ॥ ७ ॥

अन्वयः—शक्ति असेल तरि तुम्ही रक्षा. मी संप्रति स्वर्गी ज्ञाती संतुष्ट कराया आपुली ती प्रतिज्ञा संरक्षितो.

अर्थः—तुम्हांस सामर्थ्य असेल तर तुम्ही ह्या दुःशासनाला वांचवा. मी आज स्वर्गामध्ये माझे पूर्वज आहेत त्यांना संतुष्ट करण्याकरितां आपला पण शेवटास नेतो.

टीपः—१ कुळांत सदाचरणी पुरुष उत्पन्न झाला ह्यणजे त्याच्या पूर्वजांस आनंद होतो.

ऐसें गर्जोनि उडी, टाकी स्व-रथावरूनि कलितासी ॥

तो भीम भीम-कर्मा, गांठी त्या रिपुसि भूमि-गलितासी ॥ ८ ॥

अन्वयः—तो कलितासी भीमकर्मा भीम ऐसें गर्जोनि स्व-रथावरूनि उडी टाकी. त्या भूमिगलितासी' रिपुसि गांठी.

अर्थः—तो हातांत तरवार घेतलेला, आणि भयंकर कर्म करणारा असा जो भीमसेन त्यानें ह्याप्रमाणे मोठ्यानें ओरडून आपल्या रथावरून खाली उडी टाकिली, आणि त्या भूमीवर पडलेल्या शत्रूला गांठले.

टीपः—१ संस्कृत व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणे 'भूमिगलितासी' या विशेषणास 'रिपुसि' या विशेष्याची विभक्ति लागली आहे.

गरुड जसा गगनांतुनि, वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी ॥
तैसा भीम बळानें, दुःशासन-कंठ अंग्रिनें दडपी ॥ ९ ॥

अन्वयः—जसा गरुड वेगें गगनांतुनि उतरोनि पन्नगा झडपी, तैसा भीम बळानें दुःशासनकंठ अंग्रिनें दडपी.

अर्थः—ज्याप्रमाणें गरुड पक्षी वेगानें आकाशांतून खालीं सापावर झडप घालतो, त्याप्रमाणें भीमानें जोरानें दुःशासनाचा गळा पायानें दाबिला.

भीम विदारी खड्गें, सहज परम-कठिण शत्रुचें उर तें ॥

वाटे पवि-पातींही, त्या साध्वीला न गांजितां उरतें ॥ १० ॥

अन्वयः—शत्रुचें तें परम कठिण उर भीम खड्गें सहज विदारी. वाटे त्या साध्वीला न गांजितां पविपातींही उरतें.

अर्थः—शत्रुचें तें मोठें कठिण हृदय भीमानें तरवारीनें सहज फोडिलें. कवि हणतो, मला वाटतें त्या पतिव्रता द्रौपदीला जर त्यानें छळिलें नसतें तर तें ऊर वज्राच्या तडाख्याखालींही उरलें असतें.

अशनि-हत शिळा-तळ, जळ रक्त तसें खड्ग-भग्न तें उर वी ॥

तृषित घटोत्कच-तात, प्राशी शोणित न लेशही उरवी ॥ ११ ॥

अन्वयः—अशनिहतशिळातळ जळ तसें तें खड्गभग्न उर रक्त वी. तृषित घटोत्कचतात शोणित प्राशी, लेशही न उरवी.

अर्थः—ज्याप्रमाणें वज्रानें तोडलेल्या पर्वतांतून पाणी निघतें, त्याप्रमाणें तरवारीनें फोडलेल्या त्या दुःशासनाच्या उरांतून रक्त बाहेर वाहूं लागलें. तेव्हां तान्हेलेला असा जो घटोत्काचाचा बाप भीमसेन तो तें रक्त प्याला. त्यानें त्यांत एक थेंबही राहूं दिला नाही.

टीपः—१ घटोत्कच हा 'हेडंबी' नांवाच्या राक्षसीपासून भीमास झालेला मुलगा.

मग कंठ-नाळ चरचर, तो सत्य करावया विरुद् कापी ॥

वेउंनि मिटक्या मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृगुदका पी ॥ १२ ॥

अन्वयः—मग तो विरुद् सत्य करावया कंठनाळ चर-
चर कापी. त्या स्वाहितासृगुदका मटमट मिटक्या देउनि
घटघट पी.

अर्थः—मग त्यानें आपली प्रतिज्ञा खरी करण्याकरितां
दुःशासनाचा गळा चरचर कापला आणि तो आपल्या शत्रूच्या
रक्तरूपी उदकाला मटमट मिटक्या मारून घटघट प्याला.

जे जे लोकीं असती, रस त्यांची तो न माधुरी थोडी ॥

परि अरिच्या रक्त-रसीं, मज बहु त्यांहुनि लागली गोडी ॥ १३ ॥

अन्वयः—लोकीं जे जे रस असती त्यांची तो माधुरी थोडी
न. परि मज त्यांहूनि अरिच्या रक्तरसीं बहु गोडी लागली.

अर्थः—ह्या लोकांमध्ये जे जे रस आहेत त्यांची गोडी
कमी नाहीच, परंतु मला त्यांच्या गोडीपेक्षां शत्रूच्या रक्त-
रसाची फार गोडी लागली.

ऐसें वदोनि ओष्ठ-प्रांत जिभेनें पुनः पुन्हा चाटी ॥

अवलंबी अत्युग्रा, भीम अ-तृप्त द्विपारिची धाटी ॥ १४ ॥

अन्वयः—ऐसें वदोनि जिभेनें ओष्ठ-प्रांत पुनः पुन्हा
चाटी. भीम अतृप्त द्विपारिची अत्युग्रा धाटी अवलंबी.

अर्थः—असें बोलून जिभेनें वारंवार ओंठ चाटूं लागला.
त्या वेळेस भीमाचे स्वरूप हत्तीच्या रक्तानें तृप्त न झालेल्या
सिंहासारखें दिसूं लागलें.

रिपु शूर दूर तेथुनि, तें दारुण-कर्म पाहतां पळती ॥

किति पडती किति दडती, कितिएकांची धृतायुधें गळती ॥ १५ ॥

अन्वयः—शूर रिपु तें दारुण कर्म पाहतां तेथुनि दूर
पळती. किति पडती, किति दडती, कितिएकांचीं धृता-
युधें गळती.

अर्थः—शूर शत्रु तें भयंकर काम पाहतांक्षणींच तेथून दूर पळाले. त्या वेळेस कितीएक पडले, कितीएक दडून बसले, आणि कितीएकांच्या हातांतील हत्यारेंही गळून पडलीं.

जाणो त्या अत्युग्रा, मूर्त-श्री-नारसिंह-मंत्रास ॥

पाहोनि पावले ते, रिपु-भट भूपाळ भूत-संत्रास ॥ १६ ॥

अन्वयः—जाणो त्या अत्युग्रा मूर्तश्रीनारसिंहमंत्रास पाहोनि ते रिपुभट भूपाळ भूत संत्रास पावले.

अर्थः—त्या वेळेस असें वाटलें कीं, भीम हाच कोणी अति भयंकर मूर्तिमान् नारसिंह-मंत्र, त्या मंत्राला पाहून ते शत्रू-कडील वीर आणि राजे हींच कोणी भूतें, तीं फार त्रास पावलीं.

टीपः—१ नारसिंहाचा मंत्र जपला असतां भूतें वगैरे पिशाचें भिऊन पळून जातात असें म्हणतात.

म्हणति मनुष्य नव्हे हा, राक्षस कीं काळ हा खवळला हो ॥

कीं आमुची कराया, मूर्त-प्रळयाग्नि राख वळला हो ॥ १७ ॥

अन्वयः—हणति, हो, हा मनुष्य नव्हे; हा राक्षस कीं काळ खवळला. कीं आमुची राख कराया मूर्त प्रळयाग्नि वळला हो.

अर्थः—त्या समयीं ते लोक हणूं लागले, अहो, हा मनुष्य नव्हे; हा राक्षस किंवा हा मृत्यूच खवळला आहे. अथवा आमचें भस्म करण्यासाठीं हा मूर्तिमान् प्रळयकाळचा अग्नीच आलेला आहे.

टीपः—१ जगाचा लय होतेवेळीं पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश हीं पंच महाभूतें खवळतात, त्यामध्ये अग्नि सर्व भस्म करून टाकतो.

भीम पुन्हा दुःशासन-रक्तें अंजलि भरोनियां डोले ॥

मिटक्या देउनि पाहुनि, कर्ण-सुयोधन-मुखांकडे बोले ॥ १८ ॥

अन्वयः—भीम पुन्हा दुःशासन-रक्तें अंजलि भरोनियां डोले. मिटक्या देउनि कर्णसुयोधनमुखांकडे पाहुनि बोले.

अर्थः—भीम पुन्हा दुःशासनाच्या रक्ताने ओजळ भरून डोलू लागला, आणि मिटक्या देत, कर्ण आणि सुयोधन हे आहेत मुख्य ज्यांत अशा मंडळीकडे पाहून बोलू लागला.

• • पीतो हं रक्त तुझे, हांसत होतासि मज जसा भणगा ॥

दुःशासना तसा तूं, पुनरपि गौर्गोःस्वआनने ह्यण गा ॥ १९ ॥

अन्वयः—गा दुःशासना, हें तुझे रक्त पीतो, जसा भणगा, तसा मज हांसत होतासि. तूं पुनरपि स्वआनने गौर्गोः ह्यण.

अर्थः—अरे दुःशासना, हें तुझे रक्त मी पीतो. भिकाऱ्याप्रमाणे मला हांसत होतास! पुन्हा तूं आपल्या तोंडाने मला गायरे गाय ह्यण वरें!

टीपः—१ पांडव वनवासास जातेवेळीं दुःशासनाने गौर्गोः (गायरे गाय! म्ह० गाईसारखे गरीब झाले) असें म्हटले. त्याची आठवण होऊन, भीम दुःशासनाच्या प्रेतास अनुलक्षून बोलला.

काय करूं काळाने, अभय दिले घेतलासि तूं पदरीं ॥

दुःशासना कुळक्षय-मूळा त्राता दुजा तुला न दरीं ॥ २० ॥

अन्वयः—काय करूं काळाने अभय दिले, तूं पदरीं घेतलासि. कुळक्षय-मुळा दुःशासना, तुला दरीं दुजा त्राता न.

अर्थः—म्यां काय करावे? तुला काळाने अभय देऊन पदरांत घेतले (ह्य० मरण पावलास.) दुःशासना, कुळाचा नाश करण्याला तूच कारण झालास. ह्यणून संकटसमयीं काळावांचून तुझे रक्षण कोण करील!

टीपः—'काळाने तूं पदरीं घेतलासि' हा द्वितीय पुरुषी कर्मणि-प्रयोग आहे. असा बोलण्यांत येत नाही.

ऐसें बोलत हांसत, शत्रु-रुधिर-दिग्ध-पाणि-मुख विकट ॥

प्रकट महा-भैरव-सा, नाचत गेला जयाच्युता निकट ॥ २१ ॥

अन्वयः—शत्रुरुधिरदिग्धपाणिमुख प्रकट महाभैरवसा विकट, ऐसें बोलत हांसत जयाच्युता निकट नाचत गेला.

अर्थः—शत्रूच्या रक्तानें भरले आहेत हात व तोंड ज्याचें असा प्रकट झालेल्या महाभैरवासारखा भयंकर तो भीमसेन ह्याप्रमाणें बोलत व हासत अर्जुन आणि कृष्ण ह्यांजवळ नाचत गेला.

टीपः—भरव—भयंकर. दक्षप्रजापतीस मारण्याकरितां जो शिवाचा अवतार झाला तो असाच भयंकर होता, ह्यून त्यास काळ-भैरव म्हणतात.

धडा ७१.

चर्या (ना.)—मुद्रा.
खड्याळ (वि.)—द्वाद, नष्ट.
वृत्तीवर (ना.)—शांतीवर.
भान (ना.)—आठवण.
कागाळी (ना.)—गाऱ्हाणें,
तकरार.
संधि (ना.)—प्रसंग, समय.
तुटकपणा (ना.)—तुसडे-
पणा.

धडा ७२.

यवन (ना.)—मुसलमान.
सवड (ना.)—संधि.
मनुष्याचें वारें देखील नव्हते
—मनुष्य स्वप्नांत देखील
दृष्टीस पडत नव्हतें.
दीनवाणा (वि.)—काकळू-
तवाणा.

धारिष्टवान् (वि.)—धीराचा.
सौम्य (वि.)—शांत, धंड.
त्वेष (ना.)—राग, आवेश.
पटांगण (ना.)—मैदान, उ-
घडी जागा.
शहारे (ना.)—कांटे, रोमांच.
चवताळून (पू. धा. अ.)—रा-
गाचा आवेश दाखवून.
अकराळविकराळ (वि.)—मो-
ठें व भयंकर.

मूर्तिमंत (वि.)—साक्षात्.
अपूर्व (वि.)—नवलाचा, पूर्वी
न घडलेला. [चविणें.
जीवदान (ना.)—जीव वां-

धडा ७३.

आवश्यक (वि.)—गरज ला-
गणारे.
अभाव (ना.)—नसणें.

अंगवैकल्य (ना.)—शरीरा-
चा उणेपणा. [समटून.
गुदमरून (पू.धा.अ.)—घु-
बडफडून (पू.धा.अ.)—तळ-
मळून. [तेवढें.
मनमुराद (वि.)—पाहिजे
भांवावून (पू.धा.अ.)—घाब-
रून, गडबडून.
व्यंग (वि.)—ज्याला एखादा
अवयव किंवा इंद्रिय कमी
आहे असा.
गुणानुवाद [ना.; गुण+अनु-
वाद]—गुणांचें वर्णन.
अनाथ (वि.)—ज्याला कोणी
साह्यकर्ता नाही असा.
सद्वचय (ना.)—चांगल्या प्र-
कारें खर्च.
उद्देशानुरूप [वि.; उद्देश+
अनुरूप]—हेतूप्रमाणें.
धडा ७४.
दृश्य (वि.)—दिसणारे.
डोळस (वि.)—ज्यास चांगली
दृष्टि आहे तो.
गंध (ना.)—वास. [विणणारे.
बुरुड (ना.)—टोपल्या वगैरे
ठसे (ना.)—छाप.

आरोह (ना.)—(सुर) चढणें.
अवरोह (ना.)—(सुर)उतरणें.
धडा ७५.
द्वारानें (ना.)—साधनानें.
स्थूल (वि.) } —ठळक-
ठोकळठोकळ } ठळक.
मूलवर्ण (ना.)—मूळाक्षरें.
मिताक्षरी (वि.)—ही एक
भाषा आहे.
करपल्लुवी (वि.)—खुणांनीं
समजाविण्याची (भाषा.)
मोडणी (ना.)—रीत, मांडणी.
उपयुक्त (वि.)—उपयोगी.
सृष्ट (वि.)—उत्पन्न केलेले.
त्वचा (ना.)—कातडी.

धडा ७६.

सुभाषित कविता.

(१०) कवितेंतील शब्दार्थ.
सुभाषित [वि.; सु+भाषित;
क. स.]—सुरस भाषेची.
अंतरिक्ष (ना.)—आकाश.
जेंवि (अ.)—ज्याप्रमाणें.
लक्ष्मी (क्रि.)—पाहे. [रखी.
चक्रापरी (ना.)—चाकासा-
भू (ना.)—पृथ्वी, भूमि.
आकर्षणशक्ति [ना.; आकर्षण

<p>+शक्ति;ष.त.स]-ओढ- ण्याचें सामर्थ्य.</p>	<p>स्वपति [ना.; स्व+पति;ष.त. स.]-आपला नवरा.</p>
<p>पृष्ठ (ना.)-पाठ.</p>	<p>गगनप्रदीप [ना.;गगन+प्र- +दीप;स.त.स.] आका-</p>
<p>उत्प्रेक्षा (ना.)-भाषेचा एक अलंकार आहे. (लक्षण- ज्याला ज्याची उपमा द्यावयाची ती न देतां तोच आहे असें ह्मणणें.)</p>	<p>शांतील एक दिवाच. समीप (अ.)-जवळ. गगनोदर [ना.; गगन+उ- दर;ष. त. स.]-आका-</p>
<p>नभोमंडल [ना.;नभ+मंडल; ष. त. स.]-आकाशरूप वर्तुळ.</p>	<p>शाचें पोट. गिरिगव्हर [ना.; गिरि+ग- व्हर;ष.त.स.]-पर्वताची गुहा. [रभराट.</p>
<p>वारिराशी [ना.; वारि-पाणी +राशी-समुदाय; ष. त. स.]-समुद्र.</p>	<p>उदय (ना.)-उगवणें; भ- श्री (ना.)-शोभा, कांति.</p>
<p>तारका (ना.)-नक्षत्रें. वडवाग्नि (ना.)-समुद्राच्या पोटांतील अग्नि.</p>	<p>आप्तपोषण [ना.;आप्त+पोष- ण;ष.त.स.]-नातलगां- चें पोषण.</p>
<p>ठेला (क्रि.)-राहिला.</p>	<p>सूचवी (क्रि.)-सूचना</p>
<p>दिग्बधू [ना.; दिक्+बधू;क. स.]-पूर्वदिशा हीच कोणी स्त्री.</p>	<p>करितो, कळवितो. दुणी (वि.)-दुप्पट. अनुकूल (वि.)-सहाय.</p>
<p>गगनताट [ना.;गगन+ताट; क. स.]-आकाश हेंच कोणी ताट.</p>	<p>समर्थ (वि.)-शक्तिमान्. हानि(ना.)-नुकसान, नाश.</p>
<p>नक्षत्ररत्ने [ना.; नक्षत्र+रत्न] चांदण्या हीच कोणी रत्ने.</p>	<p>यम (ना.)-काळ, मृत्यु. प्रतिकूल (वि.)-विरुद्ध, उलट.</p>

प्रबळ (वि.)—मोठा सामर्थ्य वान्.	हा (अ.) हाय हाय.
निर्द्रव्य [वि. ; निर्+द्रव्य ; ब. स.]—भिकारी.	धिकू (अ.)—व्यर्थ, फुकट.
निर्धनता (ना.) गरिबी.	दारिद्र्यामित्र [ना. ; दारिद्र्य+मित्र ; क. स.]—गरिबी हाच कोणीएक मित्र.
महानरक [ना. महा+नरक ; क. स.]—मोठा नरक.	वससी (क्रि.)—राहतोस.

मूळ कविता.—(श्लोक.)

फिरे अंतरिक्षीं सदां जेवि पक्षी ॥ न कांहींच लक्षी न कांहींच भक्षी ॥
जयाला विसावा कधीही नसावा ॥ मुला सांग रे कोण ऐसा असावा ॥१॥

अन्वयः—जेवि पक्षी सदा अंतरिक्षीं फिरे ; कांहींच न लक्षी, कांहींच न भक्षी ; जयाला कधीही विसावा नसावा. रे मुला, ऐसा कोण असावा सांग.

अर्थः—जसा पक्षी नेहमीं आकाशामध्ये फिरतो, त्या-प्रमाणे जो फिरतो ; जो कांहीं पहात नाही, व कांहीं खात नाही ; ज्याला कधीही विसावा नाही. अरे मुला, असा कोण असावा सांग बरे ? (भूमंडल.)

चक्रापरी भू फिरते सदा ही ॥ तरी न कोणी पडती कराही ॥
तिच्यांत आकर्षण-शक्ति आहे ॥ ह्मणून पृष्ठावर सर्व राहे ॥२॥

अन्वयः—ही भू सदा चक्रापरि फिरते, तरी कोणी कदाही न पडती. तिच्यांत आकर्षणशक्ति आहे, ह्मणून पृष्ठावर सर्व राहे.

अर्थः—ही पृथ्वी निरंतर चाक्राप्रमाणे फिरते, तथापि कोणी केव्हांही तिजवरून पडत नाही. कारण, पृथ्वीच्या

आंगीं ओढून घेण्याचें सामर्थ्य आहे, ह्मणून तिच्या पाठी-
वर सर्व वस्तु राहिल्या आहेत.

न हें नभोमंडल वारि-राशी ॥ न तारका फेंसचि हा तथाशी ॥
न चंद्र हा, नावचि चालताहे ॥ न अंक तो, तीवर शीड आहे ॥ ३ ॥

अन्वयः—हें नभोमंडल न, वारिराशी. तारका न, त-
थाशी हा फेंसचि. हा चंद्र न, नावचि चालताहे. तो अंक
न, तीवर शीड आहे.

अर्थः—हें आकाशमंडल नव्हे, तर हा समुद्र आहे. हीं
नक्षत्रें नव्हत, तर हा समुद्राचा फेंस आहे. हा चंद्र नव्हे,
तर ही नावच चालली आहे. तो चंद्रावरील डाग नव्हे,
तर तें शीड आहे.

संताप दे, यास्तव चंद्र नोहे ॥ रवी ह्मणावां, तरि रात्र आहे ॥
हा सागरांतून निघोन गेला ॥ आकाश-मार्गी वडवाग्नि ठेला ॥ ४ ॥

अन्वयः—संताप दे, यास्तव चंद्र नोहे. रवी ह्मणावा,
तरि रात्र आहे. हा वडवाग्नि सागरांतून निघोन गेला,
आकाशमार्गी ठेला.

अर्थः—हा आंगाचा दाह करितो आहे, ह्मणून हा चंद्र
नव्हे. वरें याला सूर्य ह्मणावें तर रात्र आहे; तेव्हां हा वडवाग्नि
समुद्रांतून निघून आकाशांत येऊन राहिला आहे असें वाटतें.

बहुत समय जातां चंद्र आला घराला ॥

निरखुनि बहु हर्षे दिग्बधू त्या वराला ॥

भरुनि गगन-ताटीं शुद्ध नक्षत्र-रत्नें ॥

स्व-पतिवरुनि ओंवाळुनि टाकी प्रयत्नें ॥ ५ ॥

अन्वयः—बहुत समय जातां चंद्र घराला आला. दिग्बधू
त्या वराला निरखुनि बहु हर्षे. गगनताटीं शुद्ध नक्षत्ररत्नें
भरुनि स्वपतिवरुनि प्रयत्नें ओंवाळुनि टाकी.

अर्थः—फार वेळ गेल्यानंतर चंद्र घराला (पूर्व दिशेला)

आला. तेव्हां (पूर्व) दिशा हीच कोणी त्याची स्त्री हिला आपल्या नवऱ्याला पाहून फार आनंद झाला, आणि तिने आकाशरूपी ताटामध्ये नक्षत्ररूपी रत्ने भरून ती आपल्या न्त्रऱ्यावरून ओंवाळून टाकिली.

हा चंद्रमा उगवला गगन-प्रदीप ॥
आहेत शुक्र गुरु मंगळ ज्या समीप ॥
त्याचा प्रकाश भरला गगनोदरांत ॥
तो अंधकार लपला गिरि-गव्हरांत ॥ ६ ॥

अन्वयः—हा गगनप्रदीप चंद्रमा उगवला. ज्या समीप शुक्र गुरु मंगळ आहेत. त्याचा प्रकाश गगनोदरांत भरला; तो अंधकार गिरिगव्हरांत लपला.

अर्थः—आकाशातील मोठा दिवाच असा हा चंद्र उगवला आहे, व त्याच्याजवळ शुक्र, गुरु आणि मंगळ हे ग्रह आहेत. त्याचा प्रकाश (चांदणे) सर्व आकाशभर पसरल्यामुळे काळोख पर्वतांच्या गुहांत जाऊन लपला. (ह्य० सर्वत्र चांदणे पडून पर्वतांच्या गुहांत मात्र काळोख राहिला.)

येतांचि उदया सूर्य श्री देतो कमळां नवी ॥
संपत्तीचें हेंचि फळ आप्तपोषण सूचवी ॥ ७ ॥

अन्वयः—सूर्य उदया येतांचि कमळां नवी श्री देतो. संपत्तीचें फळ आप्तपोषण हेंच सूचवी.

अर्थः—सूर्य उगवल्याबरोबर तो कमळांला नवी शोभा देतो (ह्यणजे कमलें प्रफुल्लित होतात), ह्यावरून तो असें सूचवितो कीं, संपत्ति प्राप्त झाली असतां आपल्या नातलगांचें पालन करावें, हेंच संपत्ति प्राप्त झाल्याचें सार्थक होय.

धनाहुनी श्रेष्ठ विद्या न नासे न कधीं उणी ॥
न देतां न मिळे कोणा देतांही होतसे दुणी ॥ ८ ॥

अन्वयः—विद्या धनाहुनी श्रेष्ठ. न नासे न कधीं उणी. न देतां कोणा न मिळें. देतांही दुणी होतसे.

अर्थः—विद्या ही द्रव्यापेक्षां मोठी आहे. ती नासत नाही आणि कधी कमी होत नाही. ती दिल्यावांचून कोणाला मिळत नाही, आणि दुसऱ्याला दिली असतां आपली दुप्पट होते.

अनुकूल वैव असतां, न समर्थ करावयास हानि यम ॥

होतां तें प्रतिकूल, प्रबळहि दुर्बळचि होय हा नियम ॥ ९ ॥

अन्वयः—देव अनुकूल असतां यम हानि करावयास समर्थ न. तें प्रतिकूल होतां प्रबळहि दुर्बळचि होय हा नियम.

अर्थः—आपलें नशीब साह्य असल्यास मृत्युलाही आपला नाश करवणार नाही, पण तेंच जर फिरलें, तर बलवान मनुष्य देखील अगदीं असमर्थ होऊन जातो ; हा नेमच आहे.

टीपः—१ मृत्यु सर्वांचा नाश करतोच, परंतु यें 'मृत्यु' ह्य० कोणी अतिशय बलाढ्य व भयंकर प्राणी. त्याचेंही कांहीं चालत नाही.

निर्द्रव्या पुरुषा न बंधु भजती, त्या मान कोठें नसे ॥

जातां तो धनिच्या गृहा कुशलही त्याला न कोणी पुसे ॥

थोरांपासुनि दूर दूर फिरतो, लाजोनि वस्त्राविणें ॥

वाटे निर्धनता महा-नरक हा, हा धिक् ! त्याचें जिणें ॥ १० ॥

अन्वयः—निर्द्रव्या पुरुषा बंधु न भजती, त्या कोठें मान नसे. तो धनिच्या गृहा जातां कोणी त्याला कुशलही न पुसे. वस्त्राविणें लाजोनि थोरांपासुनि दूर दूर फिरतो. निर्धनता हा महा नरक वाटे. हा ! त्याचें जिणें धिक्.

अर्थः—दरिद्री मनुष्याला त्याचे भाऊ विचारीत नाहीत व त्याला कोठें मान मिळत नाही. तो श्रीमंताच्या घरी गेला असतां, 'तुम्ही खुशाल आहां का?' असेही कोणी त्याला विचारीत नाही! तो आंगावर वस्त्रें नाहीत हणून लाजून, थोर लोकांपासून दूर दूर राहतो. ह्यावरून दरिद्र हा मोठा नरक आहे असें वाटते. हाय हाय ! त्या दरिद्राचे जिण्याला धिक्कार असो.

दारिद्र्यमित्रा वससी शरीरीं ॥ माझ्याच तूं मानुनि सौख्य भारी ॥
परंतु वाटे मज दुःख मोठें ॥ मेल्यास मी जाशिल सांग कोठें ॥१२

अन्वयः—दारिद्र्यमित्रा, तूं माझ्याच शरीरी भारी सौख्य
मानुनि वससी, परंतु मज मोठें दुःख वाटे. मी.मेल्यास
कोठें जाशिल सांग.

अर्थः—हे दारिद्र्यमित्रा, तूं माझ्याच शरीरांत फार सुख
मानून राहिला आहेस, परंतु मला मोठें दुःख वाटतें, कीं
मी मेल्यावर मग तूं कोठें जाशील सांग बरें ?

सीतेविषयीं दिंड्या व साक्या.

(११) कवितेंतील शब्दार्थ.

उदासीन (वि.)—खिन्न, खेद-
युक्त. [आवडत नाही असे.
विप्रिय [वि; वि+प्रिय; त.स.]
सौजन्य (ना.) सज्जनपणा;
प्रीति.

सुप्रसन्न [वि. सु+प्रसन्न;
त. स.]—खुष, आनंदी.

महोदार [वि.; महा+उदार;
क. स.]—मोठा उदार.

उत्सुक (वि.)—उत्कंठित.

गभीर (वि.)—मोठा, गंभीर.

चंद्रकांत [ना.; चंद्र+कांत;
व. स.]—चंद्राच्या किर-
णांनी पाझर फुटतात
असा एक मणी आहे.

पूर्णचंद्र [ना.; पूर्ण+चंद्र;
क. स.]—सगळा चंद्र
(पौर्णिमेचा.)

प्रेमपाझर [ना.; प्रेम+पाझर;
ष. त. स.]—प्रीतीचा झरा.

वारी (क्रि.)—निवारण करी.

साहू (क्रि.)—सोसू, सहन करूं.

ध्रुवपद (ना.) वरचेवर ये-
 णारें पद (चरण.)
 शतशा (वि.)—शेंकडों.
 वानरबळ [ना.; वानर+बळ;
 ष. त. स.] वानरांचें सैन्य.
 तें (क्रि. अ.)—तेव्हां.
 सेतु (ना.)—पूल. [जाला.
 खचला (क्रि.)—बसला, कमी
 युद्धप्रसंग [ना.; युद्ध+प्रसंग;
 ष. त. स.]—लढाईचा वेळ.
 दुर्भाग्य [ना.; दूर्+भाग्य;
 क. स.]—दुदैव.
 त्याग (ना.)—टाकणें.
 दोष (ना.)—अपराध, बोल.
 अत्याग [ना.; अति+आग;
 त. स.]—मोठा अपराध.
 सीतामुक्ति [ना.; सीता+मु-
 क्ति; ष. त. स.]—सीतेची
 सुटका.
 दशवदन [ना.; दश+वदन;
 ब. स.]—रावण.
 रिपुघातावधि [वि.; रिपु+
 घात+अवधि; ष. त. स.]
 —शत्रूचा नाश होईपर्यंत.
 निरवधि [वि.; नि+अवधि;
 त. स.]—ज्यास वेळाचें

कांहीं प्रमाण नाहीं असा.
 दुःसह [वि.; दुस्+सह; त.
 स.]—सोसण्यास कठीण.
 उद्देशून (अ.)—लक्षून.
 माझारी (अ.)—मध्ये.
 सदुपाय [ना.; सत्+उपाय;
 क. स.]—चांगला इलाज.
 सुग्रीवसख्य [ना.; सुग्रीव+
 सख्य; ष. त. स.]—सुग्रीव
 नांवाच्या वानराची मैत्री.
 वीर्य (ना.)—पराक्रम, शौर्य.
 वृथा (क्रि. अ.)—फुकट,
 निष्फल.
 स्फुरे (क्रि.)—सुचे.
 बुद्धि (ना.)—कल्पना, विचार.
 साची (वि.)—खरी.
 वायां (क्रि. अ.)—व्यर्थ.
 कौतुक (ना.)—नवल.
 रोदन (ना.)—रडें.
 हास्य (ना.)—हसें.
 दंतपंक्ति [ना.; दंत+पंक्ति;
 ष. त. स.]—दांतांच्या ओळीं.
 शुभ्रकांति [ना.; शुभ्र+कांति;
 क. स.]—पांढरें तेज.
 कोड (ना.)—इच्छा, आवड.

पुढील दिंड्यांचा संबंध.

उत्तररामचरित्रांत अशी कथा आहे कीं, शंबूकाला मारण्याकरितां राम दंडकारण्यांत आला. तेथें वासंती वनदेवतेनें सीतेविषयीं कुशलप्रश्न विचारल्यावरून व तेथील परिचित स्थळाचें स्मरण झाल्यावरून, तो फार शोक करूं लागला. त्या वेळीं सीता व तिची सखी तमसा ह्या वाल्मिकीच्या आश्रमांतून तेथें फुलें आणण्याकरितां आल्या होत्या, त्या रामाचा शब्द ऐकून तेथें गेल्या. परंतु सीता ही गंगेच्या वरप्रसादेकरून कोणास दिसत नव्हती, ह्मणून ती रामाजवळ जाऊन त्याला उठवूं लागली. तेव्हां तो अधिकच शोक करूं लागला. त्या वेळीं तिची सखी तिला म्हणते—

निराशेनें जाहलें उदासीन ॥ चित्त तुझे विप्रियें फार खिन्न ॥

करुणवचनें याचिया होय दीन ॥ तरी सौजन्ये असे सु-प्रसन्न ॥ १ ॥

प्रमाणव्यह

अन्वयः—याचिया निराशेनें तुझे चित्त उदासीन जाहलें; विप्रियें फार खिन्न जाहलें; करुणवचनें दीन होय; तरी सौजन्ये सुप्रसन्न असे.

अर्थः—तुझ्याविषयीं रामचंद्राची निराशा झाल्यामुळे तुझे चित्त उदासीन झालें आहे. याचे (रामाचे) मनाजोगें न झाल्यामुळे अस्वस्थ झालें आहे, आणि याच्या दीनवाण्या शब्दांनीं जरी तुझे तोंड उतरलें आहे तरी प्रीतीमुळे टवटवीत दिसत आहे.

टीपः—उदासीन, खिन्न, दीन हीं चित्ताचीं विशेषणे आहेत. परंतु यांच्या अर्थाची साम्यता आहे. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होत नाही.

तुझे आधीं चित्त तें महोदार ॥ दीर्घ विरहे उत्सुक असे फार ॥

तया पाहोनी न करितां उशीर ॥ अला प्रेमाचा पूर त्या गभीर ॥ २ ॥

अन्वयः—आधीं तुझे तें चित्त महोदार; दीर्घ विरहे फार उत्सुक असे. तया पाहोनी उशीर न करितां त्या प्रेमाचा गभीर पूर अला.

अर्थः—अगोदरच तुझे मन मोठें उदार आहे; तशांत तें फार वेळ वियोग झाल्यानें उत्कांठित झालें होतें, ह्मणून रामाला पाहतांक्षणीच त्याला प्रेमाचें भरतें आलें.

चित्त तूझे वाटतें चंद्र-कांत ॥ पुढें येतां प्रिय पूर्ण-चंद्र कांत ॥
प्रेमपाझर सूटला तथा भारी ॥ घडे स्वाभाविक कोण तथा वारी ॥ ३ ॥

अन्वयः—तुझे चित्त चंद्रकांत वाटतें, प्रिय कांत पूर्ण-चंद्र पुढें येतां तथा प्रेमपाझर भारी सूटला; स्वाभाविक घडे, तथा कोण वारी?

अर्थः—मला वाटतें, तुझे मन हें चंद्रकांत मणीच आहे. तुझा प्रिय पति हाच पूर्णचंद्र; त्याच्यापुढें आल्याबरोबर तुझ्या मनाला प्रेमाचा पुष्कळ पाझर सुटला; हें सहजच घडणारें आहे. ह्याला कोण निवारण करील?

या आख्यानाचा संबंध.

रामानें रावणास मारून सीतेला सोडवून आणिलें. परंतु “दुसऱ्याच्या घरी राहिलेली स्त्री रामानें घरांत कशी घेतली?” असें लोक बोलूं लागले. तेव्हां रामानें लक्ष्मणाकडून सीतेस वनांत नेऊन सोडविलें. पुढें राम सीतेच्या विरहानें दुःखित होऊन म्हणतोः—

साक्या.

कैसा दुःखातें साहूं ॥ कोठें सीतेला पाहूं ॥ भ्रुवपद ॥
पूर्वीं दैवें मजला झाला; स्त्रीचा वियोग जेव्हां ॥
होते भेटावया सतीतें, शतशा उपाय तेव्हां ॥ १ ॥

अन्वयः—दुःखातें कैसा साहूं. सीतेला कोठें पाहूं? पूर्वीं दैवें जेव्हां मजला स्त्रीचा वियोग झाला, तेव्हां सतीतें भेटावया शतशा उपाय होते.

अर्थः—मी दुःख कसें सोसूं! सीतेला कोठें पाहूं? पूर्वीं (सीतेला रावणानें नेलें तेव्हां) दुर्दैवानें जेव्हां माझी आणि

स्त्रियेची तुटातूट झाली होती, तेव्हां त्या पतिव्रतेला भेट-
प्याला शेंकडों इलाज होते.

पुढच्या आशेवर बहुधा म्यां, काळ-क्रमणा केली ॥

आतां तीच्या भेटीचीही, आशा नाही उरली ॥ २ ॥

अन्वयः—म्यां पुढच्या आशेवर बहुधा काळक्रमणा केली.
आतां तीच्या भेटीचीही, आशा उरली नाही.

अर्थः—ती मला पुढें कधीं तरी भेटेल या आशेवर मीं
आपले दिवस कसे तरी लोटले. परंतु आतां तर तिच्या
भेटीचीही मुळींच आशा उरली नाही.

मेळविलें म्यां वानर-बळ तें, सेतु सागरीं रचिला ॥

आतां कोणा सहाय घेऊं, धीरच माझा खचला ॥ ३ ॥

अन्वयः—तें म्यां वानरबळ मेळविलें, सागरीं सेतु रचि-
सुपर्णव्यूह
न्यह; क. कोणा सहाय घेऊं? माझा धीरच खचला.

अर्थः—त्या समयीं मीं वानरांचें सैन्य जमविलें, आणि
समुद्रावर पूल बांधिला; पण आतां कोणाला साह्य घेऊं?
माझा धीरच खचला.

तेव्हां शत्रूशीं म्यां दारुण युद्ध-प्रसंग केला ॥

आतां कोणाशीं मीं भांडूं, न सुचे उपाय मजला ॥ ४ ॥

अन्वयः—तेव्हां म्यां शत्रूशीं दारुण युद्धप्रसंग केला.
आतां मी कोणाशीं भांडूं? मजला उपाय न सुचे.

अर्थः—त्या वेळेस मीं शत्रूवरोवर (रावणावरोवर) भयं-
कर लढाई केली, पण आतां मी कोणावरोवर लढूं? मला
कांहीं उपाय सुचत नाही.

प्राण-सखीचा दुर्भाग्यें म्यां, बुद्ध्या केला त्याग ॥

लावूं कोणा दोष अतां मी, हें माझे अत्याग ॥ ५ ॥

अन्वयः—म्यां दुर्भाग्यें प्राणसखीचा बुद्ध्या त्याग केला.
अतां मी कोणा दोष लावूं! हें माझे अत्याग.

अर्थ:—म्यां अभाग्यानें प्राणसखीला (सीतेला) मुद्दाम टाकिलें. आतां मी कोणाला दोष लावावा ! हा माझाच मोठा अपराध आहे.

सीता-मुक्तीकरितां रामें, दश-वदनाशीं केलें ॥
घोर युद्ध हें सर्व जनाला, गाया कौतुक झालें ॥ ६ ॥

अन्वय:—रामें सीतामुक्तीकरितां दशवदनाशीं घोर युद्ध केलें. हें सर्व जनाला गाया कौतुक झालें.

अर्थ:—रामानें सीतेला सोडविण्याकरितां रावणाबरोबर भयंकर युद्ध केलें. तें सर्व लोकांना वर्णन करण्याजोगें झालें आहे.

पहिला वियोग रिपु-घातावधि, होता उघडच लोकीं ॥
आतांचा हा निरवधि आहे, घालिल दुःसह शोकीं ॥ ७ ॥

अन्वय:—पहिला वियोग रिपुघातावधि होता, लोकीं उघडच. आतांचा हा निरवधि आहे, दुःसह शोकीं घालिल.

अर्थ:—पहिल्यानें झालेला सीतेचा वियोग शत्रूचा नाश केला ह्मणजे सरणारा होता, हें उघडच आहे. परंतु आतांचा वियोग कधींच सरणारा नाही. यास्तव मला शोकच करीत बसलें पाहिजे.

जरि देहांतुनि निघुनि जाते, प्राणचि बरवें होतें ॥
वांचुनि नित्य किती सोसावें, दुःसह दुःख अहो तें ॥ ८ ॥

अन्वय:—जरि देहांतुनि प्राणचि निघुनि जाते, बरवें होतें. अहो वांचुनि तें दुःसह दुःख नित्य किती सोसावें !

अर्थ:—अहो, जर माझ्या शरीरांतून प्राण निघून जातील तर चांगलें होईल, पण जगून हें मोठें कठीण दुःख नित्य किती तरी सोसावें !

मूळ कविता.-दिंड्या.

प्रिये लंकेमाझारि रावणानें ॥ तुला नेउन ठेविल्या कारणानें ॥
अम्हीं केले सदुपाय तें अनेक ॥ अतां त्यांतिल कामास ये न एक ॥ १ ॥

अन्वयः-प्रिये, रावणानें तुला लंकेमाझारि नेउन ठेविल्या कारणानें तें अम्हीं अनेक सदुपाय केले. अतां त्यांतिल एक कामास न ये.

अर्थः-प्रिये, रावणानें तुला लंकेमध्ये नेऊन ठेविलें, ह्मणून आम्हीं (तुला सोडविण्याकरितां) पुष्कळ चांगले उपाय केले; परंतु आतां त्यांपैकीं एकही उपयोगी पडावयाचा नाही.

व्यर्थ जेथें सुग्रीव-सख्य व्हावें ॥ वानरांचेही वीर्य वृथा जावें ॥
जांबवंता न स्फुरे बुद्धि कांहीं ॥ मारुतीचीही गती जेथ नाही ॥ २ ॥

सुपर्णव्यूह अर्थः-जेथें सुग्रीवसख्य व्यर्थ व्हावें, वानरांचेही वांध्यह; क.चे, जांबवंता कांहीं बुद्धि न स्फुरे, जेथ मारुतीचीही गती नाही.

अर्थः-हल्लींच्या वियोगांत सुग्रीवाची मैत्री फुकट जावी, वानरांचेही बळ व्यर्थ व्हावें, जांबवंताला कांहीं युक्ति सुचू नये, आणि जेथें मारुतीलाही जातां येत नाही.

विश्वकर्माचा पुत्र नळ त्याची ॥ मार्ग करण्याला शक्ति नसे साची ॥
लक्ष्मणाचे शर जेथ जाति वायां ॥ प्रिये अससी कोणत्या अशा ठायां ॥ ३ ॥

अन्वयः-विश्वकर्माचा पुत्र नळ त्याची शक्ति मार्ग करण्याला साची नसे, जेथ लक्ष्मणाचे शर वायां जाति, प्रिये अशा कोणत्या ठायां अससी?

अर्थः-आणखी विश्वकर्माचा मुलगा नळ त्याला मार्ग करण्याला खरोखर शक्ति नाही; आणि जेथें लक्ष्मणाचे बाण फुकट जातात. तर हे प्रिये, अशा कोणत्या ठिकाणीं तूं आहेस बरें?

मूळ कविता.-दिंड्या.

बाइ माझे लाडके सिताबाई ॥ बाळपणचें कानूक वढूं काई ॥ १ ॥
तुझे पाहतसें बाळपणीं मूख ॥ होय मजला तें काय वढूं सूख ॥ २ ॥

अन्वयः—बाइ, माझे लाडके सिताबाई, बाळपणचें कौतूक काई वढूं? तुझे बाळपणीं मूख पाहतसें, मजला सूख होय, तें काय वढूं!

अर्थः—बाई, माझे लाडके सिताबाई, तुझ्या लहानपणचें कौतुक काय सांगूं! बाळपणीं तुझे तोंड पाहिलें ह्मणजे मला जें सुख होई, त्याचें काय वर्णन करूं!

विनाकारण रोदन हास्य यावें ॥ तिहीं वदनातें फार शोभवावें ॥ ३ ॥
थोडथोड्या कोंवळ्या दंतपंक्ती ॥ जयामाजी उगवल्या शुभ्र कांती ॥ ४ ॥

अन्वयः—विनाकारण रोदन हास्य यावें, तिहीं वदनातें फार शोभवावें. थोडथोड्या कोंवळ्या दंतपंक्ती, जयामाजी शुभ्र कांती उगवल्या.

अर्थः—कारणावांचूनच तूं रडावेंस, किंवा हसावेंस, तेणें-करून तुझे तोंड फार शोभिवंत दिसे. तुझ्या तोंडांत लहान लहान कोंवळ्या दांतांच्या ओळी होत्या तेणेंकरून मुखामध्ये पांढरें तेजच उगवलें आहे कीं काय असें वाटे.

जयापासुन बोंबडे बोल गोड ॥ निघुन माझें पुरविलें तिहीं कोड ॥ ५ ॥
अतां कोठें तें वदन तुझे पाहूं ॥ तुझ्या विरहाचें दुःख किती साहूं ॥ ६ ॥

अन्वयः—जयापासुन बोंबडे गोड बोल निघुन तिहीं माझें कोड पुरविलें. अतां तें तुझे वदन कोठें पाहूं? तुझ्या विरहाचें दुःख किती साहूं!

अर्थः—ज्या तुझ्या तोंडांतून बोंबडे गोड शब्द निघून त्यांनीं माझी हौस पुरविली, असें तें तोंड आतां मी कोठें पाहूं? तुझ्या वियोगाचें दुःख तरी किती साहूं?

स्फुट श्लोक, आर्या वगैरे.

(१२) कवितेंतील शब्दार्थ.

अपार [वि.; अ+पार; नञ्
व.स.]—अगणित. [युष्य.
जीवित (ना.)—जगणें, आ-
अत्यल्प [वि.; अति+अल्प;
क. स.]—फार थोडें.
मानव (ना.)—मनुष्य.
विघ्नशताभिभूत [वि.; विघ्न+
शत+अभिभूत; तृ.त.स.]
—शेंकडों संकटांनीं व्या-
पलेलें.
काम्बू (ना.)—संशय.
सारभूत (वि.)—तत्त्वरूप.
हंस (ना.)—एक पक्षी आहे.
पयोऽन्वितजल [ना.; पयः
+अन्वित+जल; क. स.]
—दुधानें मिश्रित असें
पाणी. [गुण.
अवगुण (ना.)—दोष, दु-
खळ (वि.)—दुष्ट.
घन (ना.)—मेघ.
फणी (ना.)—ज्यास फणा
(फडा) असते तो (सर्प.)
दुग्ध (ना.)—दूध.
गरळ (ना.)—विष.

गुणवत्संबंध [ना.; गुणवत्+
• संबंध; ष. त. स.]—गुणी
मनुष्याचा सहवास.
सूत्र (ना.)—सूत.
भंगे (क्रि.)—नाश पावे.
मृत्तिका (ना.)—माती.
वागे (क्रि.)—राहे.
रगडितां (धा.अ.)—दावितां.
तृषार्त [वि.; तृषा+आर्त; तृ.
त. स.]—तान्हेनें पी-
डिलेला.
तृष्णा (ना.)—तहान.
मृगजल [ना.; मृग+जल]—
कडक उन्हामध्यें एखा-
द्या मोठ्या मैदानांत जो
पाण्याचा मोठा भास
होतो तें. [होई.
वितळे (क्रि.)—नाहंशी
लाघे (क्रि.)—मिळेल.
विपिन (ना.)—अरण्य.
शृंग (ना.)—शिंंग.
अन्योक्ति [ना.; अन्य+उक्ति
स.त.स.]—हा एक अलं-
कार आहे. त्यांत दुसऱ्या

मूळ कविता.-दिंड्या.

बाइ माझे लाडके सिताबाई ॥ बाळपणचें कौतूक वढूं काई ॥ १ ॥
तुझे पाहतसें बाळपणीं मूख ॥ होय मजला तें काय वढूं सूख ॥ २ ॥

अन्वयः—बाइ, माझे लाडके सिताबाई, बाळपणचें कौतूक काई वढूं? तुझे बाळपणीं मूख पाहतसें, मजला सूख होय, तें काय वढूं!

अर्थः—बाई, माझे लाडके सिताबाई, तुझ्या लहानपणचें कौतुक काय सांगूं! बाळपणीं तुझे तोंड पाहिलें ह्मणजे मला जें सुख होई, त्याचें काय वर्णन करूं!

विनाकारण रोदन हास्य यावें ॥ तिहीं वदनातें फार शोभवावें ॥ ३ ॥
थोडथोड्या कोंवळ्या दंतपंक्ती ॥ जयामाजी उगवल्या शुभ्र कांती ॥ ४ ॥

अन्वयः—विनाकारण रोदन हास्य यावें, तिहीं वदनातें फार शोभवावें. थोडथोड्या कोंवळ्या दंतपंक्ती, जयामाजी शुभ्र कांती उगवल्या.

अर्थः—कारणावांचूनच तूं रडावेंस, किंवा हसावेंस, तेणें करून तुझे तोंड फार शोभिवंत दिसे. तुझ्या तोंडांत लहान लहान कोंवळ्या दांतांच्या ओळी होत्या तेणेंकरून मुखामध्ये पांढरें तेजच उगवलें आहे कीं काय असें वाटे.

जयापासुन बोंबडे बोल गोड ॥ निघुन माझें पुरविलें तिहीं कोड ॥ ५ ॥
अतां कोठें तें वदन तुझे पाहूं ॥ तुझ्या विरहाचें दुःख किती साहूं ॥ ६ ॥

अन्वयः—जयापासुन बोंबडे गोड बोल निघुन तिहीं माझें कोड पुरविलें. अतां तें तुझे वदन कोठें पाहूं? तुझ्या विरहाचें दुःख किती साहूं!

अर्थः—ज्या तुझ्या तोंडांतून बोंबडे गोड शब्द निघून त्यांनीं माझी हौस पुरविली, असें तें तोंड आतां मी कोठें पाहूं? तुझ्या वियोगाचें दुःख तरी किती साहूं?

स्फुट श्लोक, आर्या वगैरे.

(१२) कवितेंतील शब्दार्थ.

अपार [वि.; अ+पार; नञ् व.स.]—अगणित. [युष्य. जीवित (ना.)—जगणें, आ- अत्यल्प [वि.; अति+अल्प; क. स.]—फार थोडे.	गुणवत्संबंध [ना.; गुणवत्+ • संबंध; ष. त. स.]—गुणी मनुष्याचा सहवास.
मानव (ना.)—मनुष्य.	सूत्र (ना.)—सूत.
विघ्नशताभिभूत [वि.; विघ्न+ शत+अभिभूत; तृ.त.स.] —शेंकडों संकटांनी व्या- पलेले.	भंगे (क्रि.)—नाश पावे.
कोमला (ना.)—संशय.	मृत्तिका (ना.)—माती.
सारभूत (वि.)—तत्त्वरूप.	वागे (क्रि.)—राहे.
हंस (ना.)—एक पक्षी आहे.	रगडितां (धा.अ.)—दावितां.
पयोऽन्वितजल [ना.; पयः +अन्वित+जल; क. स.] —दुधानें मिश्रित असें पाणी. [गुण.	तृषार्त [वि.; तृषा+आर्त; तृ. त. स.]—तान्हेनें पी- डिलेला.
अवगुण (ना.)—दोष, दु- खळ (वि.)—दुष्ट.	तृष्णा (ना.)—तहान.
घन (ना.)—मेघ.	मृगजल [ना.; मृग+जल]— कडक उन्हामध्ये एखा- द्या मोठ्या मैदानांत जो पाण्याचा मोठा भास होतो तें. [होई.
फणी (ना.)—ज्यास फणा (फडा) असते तो (सर्प.)	वितळे (क्रि.)—नाहीशी लाघे (क्रि.)—मिळेल.
दुग्ध (ना.)—दूध.	विपिन (ना.)—अरण्य.
गरळ (ना.)—विष.	शृंग (ना.)—शिंंग.
	अन्योक्ति [ना.; अन्य+उक्ति स.त.स.]—हा एक अलं- कार आहे. त्यांत दुसऱ्या

एखाद्या वस्तूस अनुल-
क्षून कोणत्या तरी व्यक्ती-
विषयीं वर्णन असते.
कटु (वि.)—कडू, वाईट.
काक (ना.)—कावळा.
आम्रतरु [ना.; आम्र+तरु; ष.
त.स.]—आंब्याचे झाड.
स्थळवैभव [ना.; स्थळ+वै-
भव; ष.त.स.]—जाग्याचा
मोठेपणा.
नेपाळेश्वरभाळलग्न [वि.; ने-
पाळ+ईश्वर+भाळ+लग्न;
स. त. स.]—नेपाळ
देशच्या राजाच्या कपा-
ळास लागलेला.

कस्तूरिका (ना.)—कस्तुरी.
(नेपाळांतील हरणांच्या
बेंबीमध्ये एक सुगंधी प-
दार्थ असतो तो.)
किमपीहि (वि.)—किंचित्
देखील.
विवेक (ना.)—विचार.
पिक (ना.)—कोकिळ
पक्षी.
मार्गप्रतीक्षा [ना.; मार्ग+प्र-
तीक्षा; ष. त. स.]—वाट
पाहणे.
मधू (ना.)—वसंत ऋतु.
सार्थकता (ना.)—सफ-
लता.

मूळ कविता.—श्लोक, आर्या वगैरे.

शास्त्रं फार अ-पार जीवित तुझे अत्यल्प कीं मानवा ॥
तेही विघ्न-शताभिभूतचि असे नाहीच रे वानवा ॥
घेई यास्तव सार-भूतचि असे जो अंश त्यातें बुधा ॥
घेतो हंस जसा पयोऽन्वित-जलापासून एक्या दुधा ॥ १ ॥

अवन्यः—मानवा, शास्त्रें फार आपार, तुझे जीवित
आत्यल्प कीं. रे तेही विघ्नशताभिभूतचि असे, वानवा
नाहींच. यास्तव बुधा, जो सारभूतचि अंश असे त्यातें घेई.
जसा हंस पयोऽन्वितजलापासून एक्या दुधा घेतो.

अर्थः—हे मनुष्या, शास्त्रें पुष्कळ आहेत, आणि तुझे

आयुष्य तर फारच थोडे आहे, व तेंही शेंकडों विघ्नांनीं व्याप्त आहे, यांत संशय नाही. ह्यासाठी, हे ज्ञानी मनुष्या, त्या शास्त्रांत जें कांहीं सार आहे तें घे. ज्याप्रमाणें हंस-प्रक्षी दूध आणि पाणी ह्यांच्या मिश्रणापासून एकटें दूधच घेतो त्याप्रमाणें.

भल्याच्या संगानें अव-गुण असे तो गुण दिसे ॥
खळाच्या संगानें सु-गुण तरि तो लोपत असे ॥
जसें खारें पाणी पिउनि घन तें गोड करिती ॥
फणी दुग्धातेंही पिउनि गरळातेंचि वमती ॥ २ ॥

अन्वयः—भल्याच्या संगानें अवगुण असे तो गुण दिसे, खळाच्या संगानें तो सुगुण तरि लोपत असे, जसें घन खारें पाणी पिउनि तें गोड करिती, फणी दुग्धातेंही पिउनि गरळातेंचि वमती.

अर्थः—चांगल्या मनुष्याच्या संगतीनें दुर्गुण असला तरी तो गुण दिसतो, आणि दुष्ट मनुष्याच्या संगतीनें चांगला गुण असला तरी तो झांकून जातो. (या दोहोंस दृष्टांत) मेघ खारें पाणी पिऊन तें गोडें करितात, आणि सर्प दूध पिऊनही विषच ओकतात.

गुणवत्संबंधानें, नीचहि पावे सदा महत्वास ॥
पुष्पांच्या संबंधें, सूत्रालाही घडे शिरीं वास ॥ ३ ॥

अन्वयः—गुणवत्संबंधानें नीचहि सदा महत्वास पावे. पुष्पांच्या संबंधें सूत्रालाही शिरीं वास घडे.

अर्थः—गुणवानाच्या संगतीनें नीच मनुष्यही मोठेपणाला येतो. जसें फुलांचा हार केला असतां सुताला सुद्धां डोकीवर जागा मिळते. नाही तर नुसतें कोण घेतो ?

खळा येतें साधुत्व साधु-संगें ॥ वृष्ट-संगें साधुत्व तें न भंगे ॥
पुष्प-संगें मातीस वास लागे ॥ मृत्तिकेचा पुष्पांत गुण न वागे ॥ ४ ॥

अन्वयः—साधुसंगें खळा साधुत्व येतें, तें साधुत्व दुष्ट-संगें न भंगे. पुष्पसंगें मातीस वास लागे, मृत्तिकेचा गुण पुष्पांत न वागे.

अर्थः—साधूच्या संगतीनें दुष्टाला साधुपणा येतो, परंतु दुष्टाच्या संगतीनें साधुपणा जात नाही. यास दृष्टांत, फुलांच्या संगतीनें मातीला वास लागतो, पण मातीचा वास फुलाला लागत नाही.

प्रयत्नें वाळूचे कण रगडितां तेलहि गळे ॥
तृषार्ताची तृष्णा मृग-जळ पिऊनीहि वितळे ॥
सशाचेंही लाधे विपिन फिरतां शृंगहि जरी ॥
परंतू मूर्खाचें हृदय धरवेना क्षणभरी ॥ ९ ॥

अन्वयः—वाळूचे कण प्रयत्नें रगडितां तेलहि गळे, तृषार्ताची तृष्णा मृगजळ पिऊनीहि वितळे, जरी विपिन फिरतां सशाचेंही शृंगहि लाधे, परंतू मूर्खाचें हृदय क्षणभरी धरवेना.

अर्थः—वाळूचे कण श्रमानें रगडिले असतां तेलही गळूं लागेल; तान्हेलेल्याची तहान मृगजळ पिऊनही भागेल; जर अरण्य धुंडाळलें तर सशाचें शिंगही सांपडेल; परंतु मूर्ख मनुष्याचें अंतःकरण क्षणभरही धरवणार नाही.

टीपाः—१ उन्हाळ्यांत भर दोनप्रहरीं मैदानामध्ये उष्णतेच्या लहरी आपणांस दिसतात, त्या पाहून मृग (हरणें), पाणी आहे असें समजून, धांवूं लागतात ह्मणून त्यास मृगजळ अशी संज्ञा आहे. २ जसे वरील कवितेंत दिलेले दाखले कधींच घडून येणारे नाहींत तसें मूर्ख मनुष्याचें चित्त कधींच वळवितां येणार नाहीं, हा अभिप्राय आहे.

कर्णाला कटु-शब्द सोडुनि उगा वा बससी तूं जरी ॥
काका आम्र-तरुवरी मग तुला कोकीळ मानूं तरी ॥
की वस्तु स्थळ-वैभवं करुनियां मोठेपणा पावती ॥
नेपाळेश्वर-भाळ-लम्ब चिखला कस्तूरिका मानिती ॥ ६ ॥

● **अन्वयः**—वा काका, जरी तूं कर्णाला कटु शब्द सोडुनि आम्रतरुवरी उगा वैससी, तरी मग तुला कोकीळ मानूं. कीं वस्तु स्थळवैभवे करुनियां मोठेपणा पावते. नेपाळेश्वरभाळलग्न चिखला कस्तूरिका मानिती.

● **अर्थः**—अरे कावळ्या, जर तूं कानाला वाईट लागणारा शब्द करावयाचा सोडून देऊन आंब्याच्या झाडावर मुकाड्याने बसशील, तर मग आह्मी तुला कोकीळ असें समजूं. कारण, पदार्थाला जाग्याच्या मोठेपणामुळे महत्व येते. तें असें कीं, नेपाळ देशाच्या राजाच्या कपाळीं चिखल लागलेला असला, तरी ती कस्तुरी आहे असें लोक समजतात.

● **टीपः**—१ राजे लोकांच्या कपाळीं कस्तुरीचा टिळक असतो, तशांत नेपाळच्या राजाच्या तर असावयाचाच. कारण तेथें कस्तुरीमृग फार. तेव्हां एखादे वेळीं चुकून चिखल लागला, तरी ती कस्तुरीच आहे असें लोकांस वाटतें, यांत नवल काय ?

● **भावार्थः**—मूर्ख मनुष्या, तूं मुकाड्यानें जर पंडिताच्या जाग्यावर बसलास, तर तुला पंडित ह्मणूं. कारण स्थळाचें माहात्म्य आहे.

येथे समस्त बाहरे बसतात लोक ॥
कां भाषणें मधुर तूं करिसी अनेक ॥
हे मूर्ख ज्यांस किमपीहि नसे विवेक ॥
रंगावरुनि तुजला गणतील काक ॥ ७ ॥

● **अन्वयः**—येथें समस्त बाहरे लोक बसतात, तूं अनेक मधुर भाषणें कां करिसी? हे मूर्ख, ज्यांस किमपीहि विवेक नसे. तुजला रंगावरुनि काक गणतील.

● **अर्थः**—हे कोकीळ पक्ष्या, येथें सर्व बाहरे लोक बसतात. तूं नानाप्रकारचे गोड गोड शब्द कशाला करितोस? हे

मूर्ख आहेत, यांना कांहींच विचार नाही, ह्मणून ते तुला तुझ्या रंगावरून कावळा मात्र समजतील.

भावार्थः—शहाण्या मनुष्या, मूर्खात फार पांडित्य करूं नकोस. हे लोक तुझे गुण न ओळखतां, तूं वेडा आहेस, असें समजतील.

बैसोनी सखया पिका उगिच तूं मार्ग-प्रतीक्षा करीं ॥
जों आंबे फुलती, सुगंध सुटती, येई मधू तोंवरीं ॥
तेव्हां सार्थकतेस पावतिल बा हीं गोड वाक्यें तुझीं ॥
सध्या ग्रीष्म असे, धुळी उडतसे, दे दुःख नेत्रांस जी ॥ ८ ॥

अन्वयः—सखया पिका, जों आंबे फुलती, सुगंध सुटती, मधू येई, तोंवरीं तूं उगिच बैसोनी मार्गप्रतीक्षा करीं. बा, तेव्हां हीं तुझीं गोड वाक्यें सार्थकतेस पावतिल. सध्या ग्रीष्म असे. जी नेत्रांस दुःख दे, धुळी उडतसे.

अर्थः—हे मित्रा कोकिळा, जेव्हां आंब्याला मोहोर येईल, चहूंकडे सुवास सुटेल, आणि वसंतऋतु येईल, तोंपर्यंत तूं वाट पहा. बा कोकिळा, त्या समयीं ह्या तुझ्या गोड शब्दांचें सार्थक होईल, सध्या तर ग्रीष्मऋतु आहे, त्यामुळे धूळ उडून डोळ्यांस इजा होत आहे, तेव्हां तुजें करणें व्यर्थ आहे.

भावार्थः—शहाण्या मनुष्या, विद्वान् लोक येण्याची वाट पहा. ह्मणजे तुझ्या पांडित्याचा उपयोग होईल. सध्या मूर्ख लोकांचा हा मेळा आहे. त्यांजपासून तुला त्रास मात्र होईल.

धडा ७७.

वर्णनीय (वि.)—वाखाण-
प्याजोगा.

लोभाविष्ट (वि.)—लोभी.

प्रवृत्त (क्रि.अ.)—सिद्ध, तयार.

प्रलोभित (वि.)—फार लोभी.

फारशी (ना.)—इराणी.

साजणें (ना.)—शोभणें.

प्रवृत्ति (ना.)—चाल, परिपाठ.
प्रत्यय (ना.)—जास्ती वर्ण.
धोरण (ना.)—कल, श्लोक.
उल्लंघून (धा. अ.)—ओ-
लांडून.

स्वतःसिद्ध (वि.)—मूळचे.

धडा ७८.

सिविल (वि.)—मुलकी.
जमाबंदी (ना.)—जमिनी-
चा महसूल.

सलूख (ना.)—स्नेह, एकोपा.
बिघाडा (ना.)—वांकडे, द्वेष.

धडा ७९.

रोख (ना.)—कल, श्लोक.
कणा (ना.)—पाठ.
थड (ना.)—कांठ, तीर.
काफला (ना.)—लमाण,
बैलाचा तांडा.

पोसतात (क्रि.) तरारतात.

धडा ८०.

तहत (क्रि. अ.)—थेट,
एकसारखे.

उल्लेख (ना.)—वर्णन, सांगणे.
चिमट्याचा प्रदेश —दोन न-
द्यांच्या संगमाच्या मधील
चिंचोळा प्रदेश.

पूज्यता (ना.)—मान्यता.

पावनता (ना.)—पवित्र
करण्याची योग्यता.
मळईचा (ना.)—गाळ उंचून
झालेला.

भाट (ना.)—पाणी उथळ
होणे.

दांडा (ना.)—रेतीचा बांध.
जलमय (वि.)—चोहोंकडे
पाणी होणे.

समा (ना.)—पूर्ण भरती.

धडा ८१.

अपभ्रंश (ना.)—मूळच्या
शब्दाचे विघडलेले रूप.
लोप (ना.)—नाहीसा होणे.
संथ (वि.)—शांत.
मुरून (धा. अ.)—जिरून.

धडा ८२.

मतभेद (ना.)—निराळें मत.
दुभागून (धा. अ.)—दोन
भाग होऊन.

प्रविष्ट (क्रि. अ.)—दाखल,
प्राप्त.

वळसा (ना.)—वळण.

धडा ८३.

ऊर्फ (उ. अ.)—किंवा.

धर्मानुसारी (वि.)—धर्मा-
प्रमाणें चालणारे.

पात्र (ना.)—व्यक्ति.

व्यवहार (ना.)—प्रचार.

मूळभूत (वि.)—मूळची.

धडा ८४.

पत्रव्यवहार (ना.)—पत्रें
पाठविणें.

हांसील (ना.)—पत्र नेण्या-
बद्दल दिलेला पैसा.

माने (ना.)—नमुने, कित्ते.

निवारसी (वि.)—ज्याला
मालक नाही असें.

विसर्जन (ना.)—टाकून देणें.

धडा ८५.

सीतास्वयंवर श्लोक.

(१३) कवितेंतील शब्दार्थ.

स्वयंवर (ना.)—लग्न, विवाह.

त्रिशत [वि. ; त्रि+शत ; द्व.
स.]—तीनशें.

गण (ना.)—सेवक.

चाप (ना.)—धनुष्य.

रंग (ना.)—सभा.

नृप (ना.)—राजे.

अंतरंग [ना. ; अंतर+अंग ;
त. स.]—मन.

नवोटा [ना. ; नव—नवीन,
तरुण+ऊटा—स्त्री ; क.
स.]—नवरी.

पुरोहित (ना.)—उपाध्याय.

धनु (ना.)—धनुष्य, चाप.

दशकंठ [ना. ; दश+कंठ ;
व. स.]—रावण.

अकुंठ [वि. ; अ+कुंठ ; नञ्
त. स.]—दृढ, घट्ट.

विषकंठधनु [ना. ; विष+
कंठ+धनु ; ष. त. स.]
—शिवाचें धनुष्य.

कोष्ठ (ना.)—कोठा (पोट.)

द्विजओष्ठ [ना. ; द्विज+ओष्ठ ;
द्व. स.]—दांत ओंठ.

ज्या (ना.)—धनुष्याची दोरी.

ने (क्रि.)—नेई, नेली.

खचली (क्रि.)—लाविली,
बसविली.

झडपे (क्रि.)—बेशुद्ध झाला.

आननपंक्ति [ना. ; आनन+
पंक्ति ; ष. त. स.]—
मुखांची ओळ.

धरे (ना.)—भूमीवर.

गाढतमीं [ना. ; गाढ+तम ;
क. स.] मोठ्या दुःखांत.

पचली (क्रि.)—विराली,
बुडाली.
जनकजा (ना.)—सीता.
झरी. (क्रि.)—स्वीकारी.
साधि (क्रि.)—मिळीव.
मुनिपादपद्म [ना. ; मुनि+
पाद+पद्म ; क. स.]—
ऋषीचें पदकमल.
पद्मा (ना.)—लक्ष्मी.
लीला (ना.)—कौतुक.
जगद्गुरुचिया [ना. ; जगत्+
गुरु ; ष. त. स.]—जगा-
चा गुरु जो राम त्याच्या.
पदसारस [वि. ; पद+सार-
स ; क. स.]—पदकमल.
स्वप्रेम [ना. स्व+प्रेम ; ष.
त. स.]—वत्सलरस.
दशम (वि.)—दहावा.
सुरमानव [ना. ; सुर+मानव ;
द्व. स.]—देव आणि मनुष्ये.
लज्जावती (वि.)—लाजाळू,
भिडस्त. [आहे.
अहा—हे खेदसूचक अव्यय
तात (ना.)—बाप.
कठोर (वि.)—कठीण.
कांसवपृष्ठसमान [वि. ; कांस-

व+पृष्ठ+समान ; तृ. त.
स.]—कांसवाच्या पाठी-
सारेखें.
निपट (क्रि.वि.अ.)—केवळ.
अहह (अ.)—अॅरे.
मदनशत्रुशरासन [ना. ; म-
दन+शत्रु+शर+आसन ;
ष. त. स.] शिवाचें
धनुष्य.
मदनमूर्ति [वि. ; मदन+मूर्ति ;
ष. त. स.]—मदनाचा
पुतळा.
सज्ज (वि.)—तयार.
छावा (ना.) बालक (हत्तीचा.)
दशरथप्रभुदिग्गज [ना. ; द-
शरथ+प्रभु+दिक्+गज ;
क. स.]—दशरथराजा हाच
कोणी एक दिशेचा
हत्ती.
इक्षु (ना.)—जंस.
भर्ग (ना.)—सांब, महादेव.
शुंडा (ना.)—सोंड.
स्वबाहु [ना. ; स्व+बाहु ; ष. त.
स.]—आपला हात.
लाहो (ना.)—लाभ.
वारण (ना.)—हत्ती.

करपुष्कर [ना.; कर+पुष्कर;
 ष.त.स.]—सोंडेचें अग्र.
 करपुष्कर [ना.; कर+पुष्कर;
 क. स.]—हस्तकमल.
 सर्वोचि (क्रि.अ.)—लागलेंच.
 नृपाळमुखिचें [ना.; नृ+पाळ
 +मुख ; ष. त. स.]—
 राजांच्या तोंडचें.
 पाणी (ना.)—टवटवी, तेज.
 गजगति [ना.; गज+गति;
 क.स.]—हत्तीसारखी चा-
 ल (चालण्याची ढब.)
 जगति (ना.)—पृथ्वी.
 वसुमती (ना.)—पृथ्वी.
 सुमती [वि.; सु+मती ; त.
 स.]—चांगल्या बुद्धीची.

भाविते (क्रि.)—मानिते.
 स्वतनुजातनु [ना.; स्व+
 तनुजा+तनु; ष.त.स.]—
 आपल्या कन्येचें शरीर.
 धरा (ना.)—पृथ्वी.
 मणिकंधर [वि.; मणि+कंधर;
 व. स.]—रत्नांची आहे
 माळ ज्याच्या कंठीं असा
 जो राम तो.
 अर्पी (क्रि.)—घातली.
 सुकाळ [ना.; सु+काळ; त.
 स.]—चांगला वेळ, सुमुहूर्त.
 —(२) समृद्धि.
 यश (ना.)—जय, कीर्ति.
 गाजवीती (क्रि.)—दणा-
 णविती.

या आख्यानाचा संबंध.

अयोध्येस दशरथ ह्याणून एक राजा होता. त्याला राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न असे चार पुत्र होते. एके दिवशीं विश्वामित्रऋषि दशरथाजवळ येऊन, आपल्या यज्ञास राक्षसांपासून उपद्रव होतो म्हणून त्याच्या संरक्षणार्थ रामलक्ष्मणांस मागून घेऊन गेला. त्यावेळीं विदेहदेशामध्यें मिथिलानगरीचा राजा जनक याजकडून सर्व राजे, ऋषि वगैरेस, आपली कन्या सीता इच्या स्वयंवगास येण्याविषयीं निमंत्रण पत्रें आलीं. त्यानें असा पण केला होता कीं, 'शिवाचें धनुष्य परशुरामानें आमचे येथें ठेविलें आहे, तें जो मोडील त्यास

मी आपली कन्या (सीता) देईन.' त्याप्रमाणें विश्वामित्रऋषि रामलक्ष्मणांस बरोबर घेऊन स्वयंवरास गेला. तेथें रामानें धनुष्य मोडून पण जिंकिला. ही कथा या आख्यानांत आहे.

• • मूळ कविता.—श्लोक

त्रि-शत गण शिवाचे सत्वरें त्या धनुष्या ॥
उचलिति, न ढळे जें अन्य देवां मनुष्यां ॥
परि बहुबहु कष्टीं आणिलें चाप रंगीं ॥
दचकति नृप सारे देखतां अंतरंगीं ॥ १ ॥

अन्वयः—जें अन्य देवां मनुष्यां न ढळे, त्या धनुष्या शिवाचे त्रिशत गण सत्वरें उचलिति. परि बहुबहु कष्टीं चाप रंगीं आणिलें. सारे नृप देखतां अंतरंगीं दचकति.

अर्थः—जें धनुष्य महादेवावांचून अन्य देवांला व परशुरामावांचून इतर मनुष्यांना हालत नव्हतें; व ज्याला उचलण्यास शिवाचे तीनशें गण लागत; तें धनुष्य मोठ्या कष्टानें सभेंत आणिलें. तें पाहतांक्षणींच सर्व राजे मनांत भ्याले.

वाटे तयां परम दुर्लभ ती नवोढा ॥
जेव्हां पुरोहित म्हणे धनु कां न वोढा ॥
कोणी धरुनि बसलं बसल्याचि ठाया ॥
उत्साह-बुद्धि न मनाप्रति वे उठायी ॥ २ ॥

अन्वयः—जेव्हां पुरोहित धनु कां न वोढा म्हणें, तयां ती नवोढा परम दुर्लभ वाटे. कोणी बसल्याचि ठाया धरुनि बसले, बुद्धि मनाप्रति उठायी उत्साह न दे.

अर्थः—सभेंत येरून जनकराजाचा उपाध्याय शतानंद म्हणाला, 'धनुष्य कां ओढीत नाहीं?' तेव्हां राजांना ती नववधू (नवरी) सीता मिळणें कठीण आहे असें वाटलें. नंतर किती एक राजे जागच्याजागींच बसले; त्यांना उठण्यास उत्साह येईना.

तो दश-कंठ अ-कुंठ विसां-भुजि तें विष-कंठ-धनु उचली ॥
कष्टत कोष्ठवरी द्विजओष्ठही चावुनि ज्या जरि ने खचली ॥
त्या उपरी दडपे झडपे मग आनन-पंक्ति धरे रचली ॥
वासुनि दांत मुखांत दहांत पडे मति गाढ-तमीं पचली ॥ ३ ॥

अन्वयः—तो दशकंठ विसां भुजि तें अकुंठ विषकंठधनु उचली, द्विजओष्ठहि चावुनि कष्टत कोष्ठवरी जरि ज्या ने खचली; त्या उपरी दडपे झडपे मग आननपंक्ति धरे रचली, मुखांत दांत वासुनि दहांत पडे, मति गाढतमीं पचली.

अर्थः—इतक्यामध्ये रावणानें आपल्या वीस हातांनीं बळकट असें तें शिवाचें धनुष्य उचलिलें, आणि दांत ओंठ खाऊन मोठ्या कष्टानें जरी धनुष्याची दोरी पोटापर्यंत नेली, आणि धनुष्यास लाविली, तरी इतक्यांत तो रावण (धनुष्य-आंगावर पडल्यामुळे त्याच्याखालीं) दडपला, आणि मूर्च्छित झाला. त्या समयीं त्याच्या तोंडांची रांगचे रांग जमिनीवर पडून, तो दांत वासून भर सभेंत पडला. त्या वेळेस त्याला पराकाष्ठेचें दुःख झालें.

म्हणे विश्वामित्र स्वमनि सकळांचे भरंवसे ॥
कळों आले आतां मज-जवळि विश्वंभर वसे ॥
तया या श्रीरामाविण जनक-जा अन्य न वरी ॥
म्हणोनी बोले कीं उठि रघु-पती साधि नवरी ॥ ४ ॥

अन्वयः—विश्वामित्र स्वमनि हणणे, सकळांचे भरंवसे कळों आले. आतां मजजवळि विश्वंभर वसे. तया या श्रीरामाविण जनकजा अन्य न वरी; हणोनी बोले कीं रघु-पती उठि, नवरी साधि.

अर्थः—विश्वामित्र ऋषि आपल्या मनांत म्हणतात, सर्वांचा भरंवसा मला कळून आला. आतां माझ्याजवळ रामचंद्र

आहे, त्या श्रीरामावांचून सीता दुसऱ्या कोणासही वरणार नाही. नंतर ते बोलले, रामा, ऊठ, आणि नवरी मिळीव.

श्रीराम तेव्हां मुनि-पाद पद्मा ॥ वंदी जयाचे स्व-पदींच पद्मा ॥

आज्ञा गुरुची म्हणऊनि साची ॥ करीन बोलोनि उठे तसाची ॥ ५ ॥

अन्वयः—तेव्हां जयाचे स्वपदींच पद्मा श्रीराम मुनिपाद-पद्मा वंदी. गुरुची आज्ञा साची करीन ह्यणऊनि बोलोनि तसाची उठे.

अर्थः—तेव्हां ज्याच्या पायांच्या ठिकाणी लक्ष्मी आहे, अशा रामचंद्राने ऋषीच्या पायांवर मस्तक ठेविले; आणि गुरुची आज्ञा खरी करीन, असे बोलून तो तसाच उठला.

टीपः—१ राम हा विष्णूचा अवतार. व विष्णूची स्त्री लक्ष्मी. तेव्हां ती त्याच्या पायांच्या ठायी आहे ह्यणजे त्याच्या सेवेस तत्पर आहे असा भावार्थ.

धृमैर-वीर-करुणादि नवां रसांची ॥

लीला जगद्गुरुचिया पद-सारसांची ॥

स्व-प्रेम तो दशम त्यासह त्या नवांतें ॥

दावी सभेसि उठतां सुर मानवांतें ॥ ६ ॥

अन्वयः—पहिल्या तीन चरणांचा अन्वय मूळाप्रमाणें. चवथा चरण—सभेसि उठतां सुरमानवांतें दावी.

अर्थः—शृंगार, वीर इ० नऊ रसांचें कौतुक जगद्गुरु रामचंद्र याचे पायांचे ठिकाणी होतें. ते नऊ रस व दहावा स्वप्रेम (वत्सलरस) हे त्यानें धनुष्य मोडण्यासाठीं सभेत उठतांच सर्व देव^२ व मनुष्ये यांस दाखविले.

टीपाः—१ नवरसांचीं नांवां:—शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स, रौद्र, आणि शांति. २ युद्ध किंवा दुसरें एखादें महत्कृत्य होत असलें ह्यणजे देव विमानांत बसून, तें पाहण्याकरितां येत असतात. त्याप्रमाणें सीतास्वयंवर पाहण्याकरितां ते आले होते.

लज्जा-वती फार तथापि त्याची ॥ शंका न सीता धरि हो पित्याची ॥
म्हणें अहा तात अशा पणातें ॥ केलें तुवां संकट आपणातें ॥ ७ ॥

अन्वयः—हो, सीता लज्जावती फार, तथापि त्याची
पित्याची शंका न धरि. ह्मणे, अहा ! तात, तुवां अशा
पणातें आपणातें संकट केलें.

अर्थः—अहो, सीता फार मर्यादशील होती, तरी ती
बापाची भीड न धरितां त्यास ह्मणाली, अहाहा ! बाबा,
तुहीं असा पण करून आपल्यावर संकट आणिलें.

टीपः—१ विशेषणांस अथवा सर्वनामांस विशेष्याप्रमाणें कवितेंत
विभक्ति लावतात.

बहु कठोर म्हणे धनु जानकी ॥ निपट कांसव-पृष्ठ-समान कीं ॥
रघु-पती तरि हा लघु आपण ॥ अहह दारुण तात तुझा पण ॥ ८ ॥

अन्वयः—जानकी ह्मणे, निपट कांसवपृष्ठसमान बहु
कठोर धनु कीं. हा रघुपती तरि आपण लघु. अहह !
तात, तुझा पण दारुण.

अर्थः—जानकाची मुलगी सीता ह्मणाली, केवळ कांस-
वाच्या पाठीसारखें फार कठीण हें धनुष्य आहे. हा राम-
चंद्र तर स्वतः लहान आहे, तेव्हां अहाहा ! बाबा, तुझा
पण मोठा कठीण आहे.

मदन-शत्रु-शरासन हें महा ॥ मदन-मूर्तिच केवळ राम हा ॥
करिल स-ज्ज कसें धनु आपण ॥ अहह दारुण तात तुझा पण ॥ ९ ॥

अन्वयः—हें मदनशत्रुशरासन महा, हा राम केवळ
मदनमूर्तिच. आपण धनु कसें सज्ज करिल ? अहह ! तात,
तुझा पण दारुण.

अर्थः—मदनाचा शत्रु जो शिव त्याचें हें धनुष्य फार
मोठें आहे, आणि हा रामचंद्र तर केवळ मदनासारखाच

सुकुमार आहे. तेव्हां हा ह्या धनुष्याला दोरी कशी चढ-
वील? अहाहा! बाबा, तुझा पण मोठा कठीण आहे.

छावा उठे दशरथ-प्रभु-दिग्गजाचा ॥

वे चाप इक्षु-सम ते पति भर्ग ज्याचा ॥

शुंडा स्व-बाहु उचलोनिच चालिला हो ॥

घेती समस्त नयनीं प्रभुचाचि लाहो ॥ १० ॥

अन्वयः—दशरथप्रभुदिग्गजाचा छावा उठे, ज्याचा पति
भर्ग ते चाप इक्षुसम घे. हो, स्वबाहु शुंडा उचलोनिच
चालिला. समस्त नयनीं प्रभुचाचि लाहो घेती.

अर्थः—दशरथराजा हाच कोणी दिशेचा हत्ती. त्याचा
बालक रामचंद्र हा उठला, आणि ज्या धनुष्याचा धनी
महादेव ते धनुष्य त्यानें उंसाप्रमाणें घेतलें. अहो, आपला
गत हीच कोणी सोंड ती तो वर करून चालला. त्या
वेळीं श्री-प्रभु रामचंद्रास डोळे भरून पाहूं लागले.

टीपः—१ इंद्रानें पृथ्वीच्या रक्षणासाठीं आठ दिशांस आठ महा
हत्ती ठेविले आहेत, अशी पुराणांत कथा आहे.

वे इक्षु वारण जसा कर-पुष्करानें ॥

श्री-राम चाप उचली कर-पुष्करानें ॥

मोडी सर्वेचि सकळांसहि लाज आणी ॥

गेलें नृपाळ-मुखिचें उतरोनि पाणी ॥ ११ ॥

अन्वयः—जसा वारण करपुष्करानें इक्षु घे, श्रीराम कर-
पुष्करानें चाप उचली. सर्वेचि मोडी, सकळांसहि लाज
आणी. नृपाळ-मुखिचें पाणी उतरोनि गेलें.

अर्थः—जसा हत्ती सोंडेनें ऊंस घेतो, त्याप्रमाणें रामानें
धनुष्य उचलिलें, आणि लागलीच मोडिलें. ते पाहून सर्वांना
लाज वाटली, आणि राजांच्या तर तोंडावरील तेजच
उतरून गेलें.

गज-गती जगतीप्रति दाविते ॥ वसु-मती सु-मती यश भाविते ॥
स्व-तनुजा-तनु जाणतसे धरा ॥ नवरि ते वरिते मणि-कंधरा ॥ १२ ॥

अन्वयः—सुमती जगतीप्रति गजगती दाविते, वसुमती यश भाविते. धरा स्वतनुजातनु जाणतसे. ते नवरि मणि-कंधरा वरिते.

अर्थः—शहाणी अशी जी सीता ती पृथ्वीला हत्तीसारखें आपलें चालणें दाखवूं लागली. (ह्य० हत्तीप्रमाणें मंद मंद गतीनें चालूं लागली.) तेव्हां पृथ्वीला (सर्व लोकांस) सुख झालें. पृथ्वी आपल्या कन्येचें सुकुमार^२ शरीर जाणत होतीच. अशी ती नवरी सीता हिनें, ज्याच्या गळ्यांत कौस्तुभमणि आहे अशा रामचंद्रास वारिलें.

टीपाः—१ सीता ही जनकराजाला जमिनीमध्ये पेटांत सांपडली अशी कथा आहे. यावरून ती पृथ्वीची कन्या असें ह्मटलें -१६. २ सीता ही नाजुक आहे असें तिच्या चालण्यावरून पृथ्वीला कळून आलें. नाजुक स्त्रीचे पाय चालतांना वाजत नाहींत.

अर्पी गळां हार जया सुकाळीं ॥ सीता सुखाच्या पडली सुकाळीं ॥
विचित्र वाद्यें जन वाजवीती ॥ सीतापतीचें यश गाजवीती ॥ १३ ॥

अन्वयः—सीता जया सुकाळीं गळां हार अर्पी, सुखाच्या सुकाळीं पडली. जन विचित्र वाद्यें वाजवीती, सीतापतीचें यश गाजवीती.

अर्थः—जेव्हां उत्तम मुहूर्तावर सीतेनें रामाच्या गळ्यांत माळ वातली, तेव्हां ती अतिशय सुखांत पडली. (तिला चांगलें घर मिळालें असें सर्वास वाटलें.) ते समयीं लोक नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवूं लागले, आणि रामचंद्राची कीर्ति वर्णन करूं लागले.

नापांतील अभिमन्यूचें युद्ध.—ओंव्या.

(१४) कवितेंतील शब्दार्थ.

प्रताप [ना.; पांडव+
प्रताप; ष. त. स.]—या
नांवाचा एक ग्रंथ आहे.
२० त्यांत पांडवांच्या पराक्र-
माचें वर्णन आहे.
चक्रव्यूह [ना.; चक्र+व्यूह;
क. स.]—चक्राकार सै-
न्याची रचना.
[ना.; सुपर्ण+
चक्रव्यूह; क. स.]—गरुडा-
सारखी सैन्याची रचना.
अवघे (वि.)—सगळे.
२०० पांचाळ (ना.)—पांचाळ देश
(पंजाब) तेथील राजाचा
मुलगा (धृष्टद्युम्न.)
बळ [वि.; स+बळ; तृ.
त. स.]—सैन्यासह.
पार्थ (ना.)—नंदन.
वत (वि.)—खचित,
निःशुभ.
सुभद्रासुत [ना.; सुभद्रा+सुत;
ष. त. स.]—सुभद्रेचा मुं-
लगा (अभिमन्यु.)

निर्धार (ना.)—खात्री.
अवसर (ना.)—वेळ, समय.
सुकुमार (वि.)—नाजूक.
पार्थनंदन [ना.; पार्थ+नंदन ;
ष. त. स.]—अर्जुनाचा
मुलगा (अभिमन्यु.)
तुळितां (धा. अ.)—ताडून
पाहतां.
मन्मथ (ना.)—मदन.
विराटजामात [ना.; विराट
+जामात; ष. त. स.]
—विराटराजाचा जांवई
(अभिमन्यु.)
श्यामवर्ण [वि.; श्याम+वर्ण;
ब. स.]—सांवळ्या रंगाचा.
राजीवनयन [वि.; राजीव
+नयन; ब. स.]—क-
मलासारखे आहेत नेत्र
ज्यांचे असा.
आजानुबाहु [वि.; आ+
जानु+बाहु; ब. स.]—
ज्यांचे हात गुडध्यापर्यंत
लांब असतात तो.

सुहास्यवदन [ना. ; सु+हा-
स्य+वदन;ब.स.]—हसत-
मुख.

उत्तरावर [ना. ; उत्तरा+
वर ; ष. त. स.]—उत्तरे-
चा नवरा (अभिमन्यु.)

उदयाद्रि [ना. ; उदय+अद्रि ;
ष. त. स.]—ज्या पर्वता-
वर सूर्य उदय होतो तो.

दिनकर [ना. ; दिन+कर ;
द्वि. त. स.]—सूर्य.

तेजाळ (वि.)—तेजस्वी,
कांतियुक्त.

सौभद्र (ना.)—सुभद्रेचा
पुत्र (अभिमन्यु.)

कुंजर (ना.)—हत्ती.

अयुत (वि.)—दहा हजार.

राजकुमार [ना. ; राज+
कुमार ; ष. त. स.]—
धृतराष्ट्रराजाचे पुत्र.

आनकदुंदुभिकन्याकुमार [ना.

आनक+दुंदुभि+कन्या
+कुमार ; ष. त. स.]—

वसुदेवाच्या मुलीचा मु-
लगा (अभिमन्यु.)

बाणजाळ [ना. ; बाण+जाळ ;

ष. त. स. भाविते ॥

समुदाय, पुष्कट

एकसरे (क्रि. अ.)—वसुमती
भगण [ना. ; भ-ने मणि-

गण—समुदाय ; ष. त. रखें
—नक्षत्रांचा समुदाय.

पक्षिनायक [ना. ; पक्षि-
नायक ; ष. त. स.]—

पक्षांचा राजा (गरुड.)

दंदशूक (ना.)—सर्प.

चंडवात [ना. ; चंड+
वात ; क. स. त. सांपडली
वारा. सें हटलें -अह

जलदजाळ [ना. ; जलद+
जाळ ; ष. त. स.]—मे-
घांचा समुदाय.

वाग्जाळ [ना. ; वाक्+जाळ
ष. त. स.]—फार बोल
णें, बडबडणें.

नाग (ना.)—हत्ती.

गतप्राण [ना. ; गत+प्राण
ब. त. स.]—ते सम
सहपरिवार) ते सम

वार ; तृ. त. स.]—बरो-
बरच्या डळीसह.

ब्रह्मानंद [ना. ; ब्रह्म+आनं-